

25 4/5

ISTORIA ARMENILOR

INTOCMITĂ DUPĂ NOUËLE CERCETĂRI ISTORICE

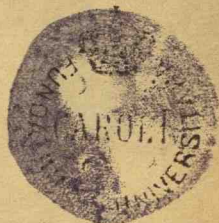
DE

V. MESTUGEAN

I.

De la origini până la Leon VI de Lusignan,
ultimul Rege al Armeniei (1393).

CU NUMEROASE ILUSTRĂȚII ÎN TEXT
ȘI O HARTA A ARMENIEI VECHI.

BUCUREȘTI

INSTITUT DE ARTE GRAFICE H. STEINBERG & FIU, STRADA LIPSCANI, No. 94.

1923

Inv. A. 8.354

ISTORIA ARMENILOR

INTOCMITĂ DUPĂ NOUËLE CERCETĂRI ISTORICE

DE

V. MESTUGEAN

I.

De la origini până la Leon VI de Lusignan,
ultimul Rege al Armeniei (1393).

CU NUMEROASE ILUSTRAȚII ÎN TEXT

BUCUREȘTI

INSTITUT DE ARTE GRAFICE H. STEINBERG & FIU, STRADA LIPSCANI, No. 94.

1923

89403

1956

1956

1961

BIBLIOTECA UNIVERSITARA
COTA 56 368

B.C.U. Bucuresti

C40468

De la origini până la Leon VI de Lușinaș
ultimul Rege al Armeniei (1393).

CU NUMEROASE ILUSTRATII IN TEXT

BUCUREȘTI
EDITURA DE ARTĂ GRAFICĂ ȘI FOTODUPLICARE ȘI FID. STRADA CIPRIAN, NR. 14
1963

PREFAȚĂ

Dedicată

D-lui N. Khintirian

Consul General al Republicii Armeniei în București.

*

PREFAȚA

Egiptologii și asiriologii și-au dat repede seamă de importanța arheologică a Armeniei, în munții și văile căreia zăceau de veacuri atâtea vestigii prețioase ale trecutului.

Din cercetarea inscripțiilor descoperite cu multă trudă și mari sacrificii, de către misiuni științifice oficiale europene și din folosința celorlalte izvoare ale Istoriei critice: filologia, numismatica, etnografia, frenologia, cronologia și lingvistica, — s'a putut stabili, în veacul trecut, Istoria autentică a Armenilor și origina lor indo-europeană.

Marele interes ce-l poartă lumea savantă apuseană trecutului poporului Armean se explică ușor prin legăturile strânse dintre trecutul acestui neam străvechiu și vieața celorlalte popoare ale antichității, în bună parte de mult dispărute de pe suprafața globului nostru pământesc.

Lucrarea de față, în care am păstrat și legendele consacrate prin tradiție, e întocmită după Moise de Khoren, P. Dr. Issaverdens, clasicii greci și romani, precum și după V. Langlois, Mommsen, Prof. N. Iorga, G. Ferrero, Ch. Seignobos, Leo, G. Pasmagian, V. Mesrob, Balasan și alți istorici moderni. Ea cuprinde, resumativ, numai prima parte a Istoriei Armenilor, de la origini până la Leon VI, ultimul Rege al Armeniei Ciliciene.

În partea a doua, ne vom ocupa de evenimentele posterioare, petrecute în timpul moderni și contemporani, în

cele șase veacuri de restriște ale acestui popor martir, cari evenimente, în ansamblul lor, nu-s de cât o cumplită dramă desfășurată, de astă dată, în fața „civilizației”, culminând, în timpul încăierărei mondiale din 1914, în hecatombe fără seamăn în Istoria lumii și făcând din Armenia, părăsită de maril ei aliați, alături de cari sânge-rase adânc, sinteza tuturor ororilor războiului.

In ceea ce privește rostul acestei modeste publicațiuni, nu-l putem oglindi mai bine de cât transcriind aci următoarele rânduri culese din valorosul studiu „Armenii și Românii: o paralelă istorică” al d-lui Prof. N. Iorga: Dacă n'ar fi străvechi înrâuriri de cultură și schimburi comerciale, dacă n'ar fi coloniile armenesti din Moldova, mai vechi poate și de cât domnia lui Bogdan Vodă întemeietorul, dacă n'ar fi mille de locuitori Armeni ai solului românesc, însemnați în viața noastră politică și culturală, oameni de Stat, învățați și poeți și încă aceste asemănări bogate în aplicații nouă, ne-ar îndemna la studiul din punctul nostru de vedere al acestor regiuni și al națiunilor ce l-au locuit.

V. M.

PARTEA I.

CAPITOLUL I.

Origina Istoriei Armenilor, după Moise de Khoren.

Moise de Khoren, care a trăit în veacul al V-lea după Christos, este cel dintâi dintre istoricii Armeniei. La începutul cărții sale, disertând asupra originii Istoriei Armenilor, Moise de Khoren spune că Regele Vagharșag, fiul lui Arșag, regele Perșilor și al Parților, urcându-se pe tronul Armeniei și dorind să cunoască vieța și faptele predecesorilor săi, a însărcinat pe sirianul Marapas Gadina, un adânc cunoscător al literaturilor greacă și caldeiană, să facă cercetări în arhivele orașului Niniva. Aci, Marapas Gadina descoperi un manuscris în limba greacă cu următoarea inscripție :

Această carte a fost tălmăcită în limbile greacă și caldeiană din ordinul lui Alexandru Macedon și cuprinde istoria celor vechi și a strămoșilor.

Din această carte Marapas Gadina a extras Istoria Armenilor, care a fost păstrată de Vagharșag în tezaurul regal. Și Moise de Khoren s'a folosit de acest text la întocmirea primei părți a Istoriei sale, operă monumentală, care până

mai acum câteva decenii, servea drept bază tuturor Istoricilor cari s'au ocupat cu studiul originii poporului armean.

Or, cercetările istorice moderne au adus o lumină nouă asupra Istoriei Armenilor. După noii istorici streini și Armeni, cartea lui Moise de Khoren, în partea-i privitoare la origina Armenilor, nu cuprinde istoria autentică a acestui popor.

În lucrarea noastră de față, vom da mai întâi, în mod succint, Istoria tradițională a Armenilor, după Moise de Khoren, după care vom trece la nouăle cercetări cari răstoarnă, în parte, Istoria cea veche.

NOTA. — Autenticitatea lui Marapas a fost contestată de unii savanți ca August Carrière și alții pe următoarele motive: Niniva, la epoca aceea, era dărâmată; Marapas e un nume rămas din epoca creștină a Asiriei; nu este probabil ca în acea epocă să se fi găsit cărți în biblioteca Ninivei, ci cel mult inscripții pe cărămizi; e inadmisibil ca o carte păstrată în biblioteca din Niniva să fie scrisă pe un ton disprețuitor în ce privește legendele lui Bel și Semiramisel, etc.

Totuși, autenticitatea lui Marapas a fost stabilită, în timpii din urmă, descoperindu-se în Biblioteca Națională din Paris *Cronica lui Marapas Caldeianul*, foarte asemănătoare cu aceea a lui Moise de Khoren. La acesta din urmă găsim unele schimbări de nume, capitole mai dezvoltate și numeroase legende auzite și înregistrate de istoricul Armean.

După istoricii moderni, Marapas a trăit pe la jumătatea veacului al IV-lea după Christos, adică cu câteva decenii înainte de Moise de Khoren.

CAPITOLUL II.

Istoria tradițională a Armenilor. Origina poporului Armean după Moise de Khoren.

După vechiul Testament, corabia lui Noe s'a oprit pe muntele Ararat din Armenia, Ca atare, această țară este leagănul omenirii de azi.

După diluviu, descendenții lui Noe au emigrat în Mesopotamia, regiune situată în partea de Miază-zi a Armeniei, între Tigru și Eufrat.

Printre ei se află și *Haig*, fiul lui *Torcom*, acesta din urmă nepotul celui de al treilea fiu al lui Noe, *Jafet*.

Clădirea turnului din Babilon neisbutind, omenirea învrăjbită începù să se împrăștie.

Haig, la rândul său, ne putând suferi teroarea deslănțuită de titanul *Bel*, își adună copiii, nepoții și pe toți ai săi, în număr ca de trei sute, și se înapoiă în țara Araratului. În drumul său, supuse un trib semitic și, în cele din urmă, descălecă pe un platou, unde locuiseră strămoșii săi și pe care îl numi *Hark* (părinți).

Primul orașel clădit de *Haig* fu *Haigașen*. Alte triburi, cari sălășluiau prin partea locului, i se supuseră de bună voie și, cu chipul acesta, *Haig* își sporì numărul oștenilor săi.

Bel, aflând de răsvrătirea lui *Haig*, porni împotriva-i cu oaste numeroasă. Lupta decisivă se dete în apropierea lacului *Van*, terminându-se cu izbânda lui *Haig*, care, în toiul bătăliei, răpuse pe protivnicul său, înfingându-i o săgeată în inimă. (2343 înainte de Chr.).

Locul unde căzù *Bel* se numi *Kerezmank* (morminte). După această strălucită victorie, *Haig* se întoarse la *Hark* și puse temelie noului Stat, care primi numele de *Hayasdan*, adică țara stăpânită de *Hayi*, fii lui *Haig*.

Așa dar, după *Moise* de *Khoren*, *Haig* este primul strămoș al Armenilor și întemeietorul statului armenesc.

Tot după acest istoric, urmașul lui *Haig* fu fiul său *Armenag* (2269 I. de Christ.). Acesta, după ce lăsă în *Hark* pe frații săi *Khor* și *Manavaz*, înaintă prin părțile nord-

NOTĂ. — Cuvântul *armean* fiind de proveniență streină, după cum, vom vedea mai departe, Armenii își zic și acum ca și în trecut *Hay* iar Armeniei. *Hayasdan*.

estice ale ținutului, ridicând locuinți la poalele unui munte ce primi denumirea de *Arakadz*.

Aramais, fiul lui *Armenag*, clădi orașelul *Armavir* pe râul *Arax*. Sub domnia lui *Amasia*, fiul lui *Aramais*, orașelul deveni centrul politic al dinastiei lui *Haig*. Opera de organizare a țării fu continuată de *Kegham*, *Parokh*, și *Tolak*, fiii lui *Amasia*, cari clădiră mai multe orașele și, în amintirea tatălui lor, schimbă numele muntelui *Ararat* în *Masis*. Țara întemeiată de *Haig* se întinse din ce în ce, până atinse hotarele altor popoare în formațiune. Aceste popoare erau: *Medii*, la Răsărit; *Asirienii*, la Miază-zi și *Kamirii* sau *Kapadocii* la Apus, cari și începuseră să atace țara și să o prade.

NOTĂ. — *Moise de Khoren* a fost tradus în mai multe limbi europene; în franțuzește: de *V. Langlois* și *L. de Florival*.

CAPITOLUL III.

A r a m.

(1831 înainte de Christ.).

În aceste împrejurări grele, frânele țării fură luate de *Aram*, un descendent al lui *Haig*. Spre a face față vrășmașilor din afară, *Aram* strânse sub steagul său pe toți șefii de triburi și formă o armată de 50.000 tineri, cu ajutorul căreia își salvă moșia.

Aram, în primul rând, se năpusti asupra lui *Nukar*, principele *Medilor*, care invadase părțile răsăritene ale țării. El nimici oastea lui *Nukar*, iar pe acesta, prinzându-l de viu, îl transportă în *Armavir*, unde îl spânzură de zidurile orașului.

Ninu, care, între timp, devenise rege al *Ninivei*, de și știa, prin tradiție, de uciderea strămoșului său *Bel* de către *Haig*, aflând de puterea și vitejia lui *Aram*, socoti mai pru-

dent de a se împrieteni cu el și-i trimise chiar diadema cu perle.

Aram, terminând războiul în occident, înaintă cu armata sa în Asiria, unde birui pe *Parşam* care, timp de doi ani, nu încetase să năvălească în Armenia și să o pustieze.

Apoi, eroul legendar ocupă Capadocia devenind stăpân peste toate regiunile de la Răsărit și Miază-zi.

După ce mai repută și alte multe izbâanzi, și clădi numeroase sate, Aram muri după o domnie glorioasă de cincizeci de ani, lăsând urmaș pe fiul său *Ara*.

Faima lui fu așa de mare, în cât. popoarele streine deteră neamului lui *Haig* denumirea de *Armen* sau *Armini*, după numele eroului lor național, Aram.

După Moise de Khoren, aceasta ar fi proveniența numelui de *Armean* cu care popoarele streine au început să cunoască pe *Hayi*.

CAPITOLUL IV.

Ara și Semiramis.

(1769 înainte de Christ.).

Ara, supranumit și cel Frumos, era un bărbat de o rară frumusețe, de care se îndrăgostise Regina Semiramis a Asiriei, succesoara lui Ninu.

Semiramis își exprimă dorința de a se căsători cu Ara. Dar acesta, care avea de soție pe *Năvart*, dete trimișilor reginei un răspuns negativ. De aci isbucni războiul între Semiramis și Ara. Acesta căzu în luptă rănit mortal, spre marea durere a reginei îndrăgostite, care poruncise ca Ara să fie prins de viu. Semiramis păstră mai multe zile corpul neînsuflit, în speranță de a-l reînvia prin magie. Cadavrul intrând însă în descompunere, ea îl aruncă într'o prăpastie. Apoi, de frica Armenilor, cari își reveniseră și doreau să

răzbune pe regele lor, Semiramis răspândi șovonul că zeii, primindu-i ruga, linseseră rănilile lui Ara, readucându-l la viață.

Înainte de a părăsi Armenia, Semiramis zidi orașul Van, înzestrându-l cu clădiri mărețe, străzi largi și grădini ferme-cătoare.

Anușavan consacrat cultului platanilor.

Dela Ara până la Baruir (1769 – 1743 înainte de Chr.) istoria nu înregistrează de cât numele principilor, în număr de 27, cari s'au succedat.

Despre succesorul imediat al lui Ara, *Gartos*, Moise de Khoren spune că a fost numit guvernator al Armeniei de către Semiramis, care i-a schimbat numele în Ara, în amintirea tatălui ucis în luptă. Acest Ara al II-lea a pierit într'un război purtat de regină împotriva propriului ei fiu, Nimias.

Din Ara al II-lea se nascu *Anuşavan* care, din frag. da-i copilărie, dete dovezi de multă inteligenţă. Tatăl său, supunându-se superstiţiilor epocii, îl consacrase cultului plataniilor. Aceşti arbori se înălţau chiar în faţa porţilor reşedinţei regale. Acolo alerga poporul spre a aduce ofrande divinităţilor cari îşi aveau locuinţele chiar în acei copaci. În timpul sacrificiului, Armenii consacrau pe unul din ei acestor divinităţi. Cel consacrat, prin acest fapt, devenea sfânt şi erou. *Anuşavan*, consacrat şi el, primi supranumele de *Sos* (platan). Mişcările frunzelor acestor platani, pricinuite de bătaia vânturilor, făcură timp îndelungat, în Armenia, obiectul unei ştiinţe magice.

Unul dintre cei 27 principii fu *Zarmair*, în timpul căruia izbucni războiul din Ilion. Cum depindea politiceşte de *Teutemus*, regele Asiriei, acesta îl trimise în ajutorul lui Priam. *Zarmair* asistă la lupta lui Achil cu Hector şi când acesta din urmă căzu, principele Armean, într'un elan generos, se repezi asupra eroului Grec spre a răzbuna moartea aliatului său. În această luptă *Zarmair* fu rănit mortal de către Achil.

CAPITOLUL V.

Baruir, primul Rege încoronat al Armeniei.

(743 înainte de Chr.).

După victoria reginei Semiramis, Armenia căzu sub dominaţia asiriană ca tributară. Sardanapal, regele Ninivei, devenise odios tuturor principilor din Statele sale, din cauza vicleşii destrăbălate ce o ducea. Unul dintre aceşti principii, *Varbace*, al Mediei, birui pe Sardanapal cu ajutorul lui *Baruir*, guvernatorul Armeniei, şi-i ocupă ţara.

Ca răsplată pentru serviciile aduse, *Varbace* oferi lui *Baruir* coroana de Rege al Armeniei. Moise de Khoren, spre a dovedi că principii armeni erau investiţi cu demnitătea

regală încă din acea epocă, citează cuvintele profetului Ieremia: „Chemăți asupra-i regatele Araratului, ale Minniului și ale Așchenazului“ (C 51).

CAPITOLUL VI.

Tigran I.

(565 înainte de Christ.).

Tigran I, fiul lui Ervant, este al 9-lea Rege al Armeniei după Baruir. Moise de Khoren, în admirația sa pentru acest mare Rege, se exprimă astfel:

„Este cel mai puternic și cel mai înțelept dintre toți regii noștri. El fu cel mai viteaz dintre principi și cel mai inimos dintre războinicii epocii. Ajută pe Ciru să răstoarne imperiul Medilor și ținu multă vreme pe greci sub stăpânirea sa. Tot el întinse teritoriul nostru până la vechile-i fruntarii. Obiect de invidie pentru contemporanii săi, epoca lui Tigran fu slăvită de posteritate“.

Iată împrejurările în cari Tigran I desființă imperiul Medilor, cu ajutorul lui Ciru.

Alianța Regelui Armeniei cu Regele Persiei pusese pe gânduri pe Astiage, regele Mediei. Acesta nu mai avea liniște și, zi și noapte, nu se mai gândea decât să găsească un mijloc de a despărți pe cei doi aliați. Temeriile lui sporiră și mai mult când, într'o noapte, avu un vis groaznic pe care îl povesti sfetnicilor săi, cerându-le părerea. „Eram, începu el, într'o țară necunoscută, în apropiere de un munte înalt acoperit cu zăpadă. Se zicea că e țara fiilor lui Haig. Inforcându-mi privirea spre munte, văzui pe culmi o femeie în rochie de purpură, purtând un văl albastru ca azurul cerului.“

Avea ochii frumoși, fața trandafirie și statura înaltă. Era în durerile facerei. Cum nu-mi puteam întoarce privirea de la

acest spectacol straniu, văzui pe femeie născând trei eroi gemeni desăvârșiți ca statură și ca forță. Primul, purtat de un leu, își luă avântul spre Apus; cel de al doilea, încălecat pe un leopard, se năpusti spre Miază noapte; al treilea, pe un dragon uriaș, se aruncă asupra imperiului nostru. În mijlocul acestor imagini confuze, mi se părea că mă aflu pe terasa palatului meu. Zarea era plină de corturi superbe. Zeii noștri, cărora le datorez sceptrul meu și coroana mea, erau acolo în majestatea lor radioasă. Deodată, ridicându-mi ochii, revăzui pe eroul care încăleca dragonul, luându-și zborul. Avea aripi de vultur. Atunci mă dusei în fața eroului și o luptă cu lăncile se încinse între noi. Palatul meu se scufundă într'un lac de sânge."

După multă chibzuială, Astiage și sfetnicii săi presupunând că eroul din visul Regelui nu putea fi de cât Tigran, hotărâră să-l răpuie prin vicleșug. În scopul acesta, Astiage ceru în căsătorie pe Tigranuhi, sora lui Tigran, cu ajutorul căreia spera să-și atingă țelul. Dar Tigranuhi, devenită Regină a Mediei, comunică în taină fratelui ei planul lui Astiage. Răsboiul izbucni și se termină, după cinci luni, cu înfrângerea Medilor. Astiage fu ucis chiar de Tigran care, în toiul unei lupte, spintecă, cu o lovitură de lance, armura de fier a adversarului său, smulgându-i plămânil. Apoi, Tigran trimise o escortă puternică pentru aducerea sorei sale în Armenia.

CAPITOLUL VII.

Vahakn și urmașii săi.

(524 înainte de Chr.).

După Moise de Khoren, Tigran I avu trei fii: *Pap*, *Diran*, și *Vahakn*. Acesta din urmă, principe legendar, era cântat pentru vitejiile sale, de către trubadurii vremii. I se

atribuiau fapte identice cu ale lui Hercule. In cele din urmă, el fu clasat printre zei și adorat.

Una din baladele dedicate acestui erou, a fost auzită de însuși Moise de Khoren pe când o cântau trubadurii.

Ea suna astfel:

Cerul și pământul nășteau. — Năștea și Marea cea de purpură — In Mare crescú o trestie roșie — Din tulpina-i țâșnea foc și pară. — Un tânăr răsări din flăcări — Cu perii și barba de văpaie — Și ochii ruți din Soare.

Regii cari urmară lui Vahakn fură în număr de șapte. Dintre aceștia, Vahe (359 înainte de Chr.) se aliă cu Dariu contra lui Alexandru al Macedoniei. Fiind învins, dinastia lui Haig pierdu coroana regală. De acum, Armenia trecu sub dominațiunea Imperiului lui Alexandru, care își orânduî acolo pe guvernatorli săi.

Antioche, regele Seleucizilor, împărți Armenia în două mari guvernăminte: Armenia Mare și Armenia Mică. Această stare se menținu până în epoca când Anibal, generalul Cartaginean, veni să ceară azil lui Ardașes, guvernatorul Armeniei Mari.

CAPITOLUL VIII.

Vagharșag.

(150 înainte de Christ).

Parții, scuturând jugul macedonian, deveniră, sub regele lor Arșag, stăpânitorii Asiei întregi.

Spre a-și asigura fruntariile, Arșag sui pe tronul Armeniei pe fratele său Vagharșag, care își alese ca reședință orașul Medzpin și fu încoronat rege. Vagharșag, despre care Moise de Khoren vorbește cu o deosebită admirație, era un principe înțelept și viteaz. In scop de a-și afirma puterea, el începu prin a-și creia o puternică armată. Vag-

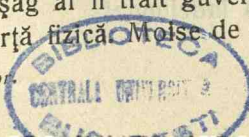
harșag își terminase pregătirile-i militare, când Pontul, Frigia, Lazica și alte ținuturi, se răzvrătiră din instigațiile lui *Morfiligh*, neștiind de înfrângerea macedonenilor cu cari erau în alianță. După o luptă sângeroasă, Vagharșag supuse pe Morfiligh și scăpă definitiv de primejdia macedoneană.

Incoronarea lui Vagharșag.

89401
 Intors la Medzpin, se devotă organizării țării, legiferă eticheta curții și conferă titluri de noblețe descendenților vechilor familii princiare. Vagharșag este acela care, după spusele lui Moise de Khoren, însărcină pe caldeianul Marapas Gadina să facă cercetări pentru descoperirea istoriei Armenilor.

Pe vremea lui Vagharșag ar fi trăit guvernatorul Dork, dotat cu o extraordinară forță fizică. Moise de Khoren spune

că poporul, în admirația sa, a făurit sute de legende privitoare la forța lui Dork. În cântecile populare se pretindea că Dork sfărâma cu degetele blocuri de stâncă, le poleia cu unghiile și le transforma în plăci de diferite mărimi. Odată, când vase inamice se apropiau de Pont, Dork, de pe țărmul mării, asvârli blocuri enorme de piatră, scufundând numeroase corăbii și punând pe fugă pe năvălitorii neputincioși de a rezista acestor proiectile, cari răscoleau valurile ca pe timp de furtună.

CAPITOLUL IX.

Arșag I.

(131 înainte de Christ).

După moartea lui Vagharșag, se sui pe tronul Armeniei fiul său *Arșag I* care, dorind să meargă pe cărările tatălui său, se distinsese prin operele sale de organizare.

El birui pe Ponți, cari încercaseră o răscoală. Cum purta mare credință către idoli, Arșag persecută pe Evreii stabiliți în Armenia, voind să-i convertească la idolatrie. Parte din evrei periră sub torturi ne voind să cedeze întru nimic. Alții consimțiră să încalce Sâmbăta spre a merge la vânătătoare sau la război și renunțară la circumcisiune pentru nouii născuți. Toți acești evrei erau urmașii lui Bacarad, războinic care luptase vitejește în rândurile armatei lui Vagharșag. Mai târziu, familia Bacraduni dete numeroși principii domnitori.

În epoca aceasta se iviră mari turburări în munții Caucazului unde trăia poporul bulgar.

Un mare număr dintre locuitori trecu în Armenia unde rămase timp îndelungat.

În acest punct al Istoriei sale, Moise de Khoren declară că termină cu povestirea lui Marapas Gadina și adaugă că, pentru evenimentele ulterioare, s'a folosit de cartea a cincea a lui Africanul Cronologistul, a cărei autenticitate e confirmată de Iosif, Hippolit și alți istorici greci. Pentru garantarea veracității faptelor, Moise de Khoren citează și Istoria Eclesiastică a lui Eusebiu din Cesareea.

PARTEA II-a

CAPITOLUL I.

Istoria Armenilor, după nouăle cercetări.

După cum văzurăm, Istoria Armenilor își are și ea perioada-i eroică. Ca și la Grecii și Romanii din antichitate ca și la Gali au existat și la Armeni cântăreți, poeți și trubaduri ale căror balade și legende nu sunt de cât ecourile unor fapte reale. Istoria tradițională a ori cărui popor vechiu își trage origina din aceste date cari, exagerate în amănuntele lor, cuprind, totuși, urmele adevărului istoric.

Istoria autentică a Armenilor a fost stabilită dupe inscripțiile asiriene descoperite în veacul trecut și în urma numeroaselor săpături făcute de către savanți Armeni și streini în Armenia rusească. Inscripțiile asiriene, după cum au răsturnat vechia istorie a Asiriei, înfățișând pe Semiramis și Ninu ca personalități mitice, tot astfel au stabilit, pe baze științifice, și trecutul popoarelor cu cari asirienii avusese contact. În rândul acestor popoare vechi figurează și Armenii.

Cercetările archeologice.

După săpăturile din Egipt, cari au adus la iveală o nouă și vastă știință, era firesc ca savanții să-și întinză cercetă-

rile și în Asia, unde străluciseră într'un trecut depărtat atâtea împărății puternice.

Primele cercetări, în legătură cu istoria Armenilor, s'au început în 1842, la Mosul, în Mesopotania, de către consulul francez Botta. Săpăturile s'au început în acest punct fiindcă, după părerile istoricilor, aci se înalțase vestita Niniva, dărâmată în anul 625. Și, într'adevăr, Botta, călăuzindu-se de indicațiunile unui țaran din partea locului, a descoperit pe colina Khorsabat, vechea Dur Sargukin, ruinele unui magnific palat, martoră vechei culturi și arte asiriene, clădită de regele Sargon. În acest palat s'a găsit, între altele, o inscripție cuneiformă, în care Sargon își povestește biruința reputată împotriva regelui *Urartiei*, țară situată în Armenia de azi. În palatul regelui Assci-Bani-Pali, asiriologul englez Loyard a descoperit o bibliotecă întreagă cu mai multe secțiuni, compusă din mii de cărămizi acoperite pe ambele părți cu cuneiforme.

Importanța inscripțiilor cuneiforme a făcut ca cercetările să fie duse mai departe, în Armenia.

Profesorul Schultz a fost primul savant european care, trimis de guvernul francez, s'a dus în Van (Armenia), în anul 1827, anume spre a face studii asupra inscripțiilor cuneiforme. El a transcris cele 38 de inscripții din Van și împrejurimi publicate în 1840 în *Journal Asiatique* din Paris. Moise de Khoren descrie în cartea sa poziția orașului Van, antichitățile, canalul cel mare, edificiile de piatră și admiră stânca acoperită de inscripții „nedescifrabile“, dar atribuie toate acestea faimoasei regine a Asiriei, Semiramisei.

Savantul francez, ucis de un șef kiurd, nu s'a mai întors în Europa. Dar descoperirile lui atraseră atenția lumii științifice asupra Armeniei. Archeologii cari făceau cercetări în Asiria și Babilonia s'au transportat în Armenia spre a vedea inscripțiile descoperite. În același epocă, ofițerul german Mülbah descoperi o inscripție cuneiformă în Malatia, iar

savantul francez de Sauley pe cea din Pasen, în apropiere de Hasan-Kale. (H. Hyvernât — „Notices sur la géographie et l'Histoire ancienne de l'Arménie et les inscriptions du Bassin de Van”). Loyard, la rândul său, a descoperit 4 inscripții în Van și una la Bitlis, pe Eufrat.

De la 1860 au început să se descopere inscripții cuneiforme și în Armenia Rusească. Prima s'a găsit pe drumul dintre Erivan și Diligean, în punctul Elar. Doui ani mai târziu, academicianul Gestner, în cursul călătoriei sale, a descoperit două inscripții cuneiforme: una în apropiere de satul Kanlidjia, lângă Alexandropol, iar cealaltă la poalele muntelui Ararat. Ambele inscripții au fost publicate în Buletinul Academiei Imperiale de științe din S. Petersburg. În 1869, arhimandritul Mesrob Sempatian a descoperit o inscripție în regiunea Araratului, pe o colină unde se presupune a fi fost odinioară orașul Armavir. Piatra aceasta a fost trimisă la Ecimiadzin, iar o copie după inscripția ce conține s'a publicat în revista armeană „Ararat”. Au urmat o serie de alte descoperiri, între cari aceea de lângă Kars, a lui A. Erișian. Această inscripție se află acum în muzeul din Tiflis.

În 1870, au fost reluate cercetările în Armenia Turcească de către consulul englez din Van, căpitanul Clayton și asiologul englez Hormuzd Rassan. Cercetările au fost îndreptate în partea nord-estică a orașului Van și au dat rezultate strălucite. Din nefericire, parte din obiectele descoperite au fost sustrate de lucrători. Restul a fost transportat în muzeele din Paris și Londra. Afară de aceste obiecte antice, Rassan a mai descoperit și altele în Van, Argeș și alte localități înconjurătoare. Toate aceste inscripții au fost publicate de profesorul Sayce dela universitatea din Oxford. Au mai făcut importante descoperiri mai mulți misionari catolici și americani. Sunt de o deosebită importanță descoperirile doctorului Belg în Armenia Turcească con-

sistând din șapte inscripții cuneiforme. Cu această ocazie, Belg a atras atenția archeologilor asupra bogăției acestui ținut în antichități. Ca urmare, în 1893, Societatea imperială archeologică din Moscova a trimis o misiune științifică compusă din M. Nicolski și A. Ivanovski, care a făcut cercetări mai ales în regiunea orașului Erivan din Armenia Rusă. Rezultatul, publicat în 1895, a stârnit cel mai vlu interes. Ocupă un loc deosebit, în analele archeologiei Armeniei, călătoria întreprinsă de dr. Belg și de Lemann, doi savanți germani, în Transcaucasia, Persia și Armenia Turcească. S'au descoperit 60 de inscripții peste cele 80 descoperite înainte.

Armeanul Marcar Iaghubian, atașat pe lângă această misiune, a descoperit o inscripție cuneiformă în apropiere de orașul Karpurt. Mai târziu, un monah armean a descoperit o inscripție cuneiformă lângă Ecimiadzin, făcând săpături în ruinile unei vechi mănăstiri.

O epocă rodnică pentru archeologia *urartică* (vechea denumire a Armeniei) a fost și aceea din 1916, când academicianul rus, profesorul Marr, a făcut săpături în Van, descoperind o statuie uriașe, cu soclul acoperit de inscripții cuneiforme.

Acestea sunt, pe scurt, rezultatul cercetărilor făcute în interval de aproape un secol.

Descifrarea inscripțiilor a dat, însă, mult de lucru savanților. Nu se putea preciza limba în care erau scrise aceste inscripții. Părerea Mekhitaristilor (Congregația armeană de la S. Lazar, Veneția) era că aceste inscripții nu puteau fi de cât în limba armeană. În această direcție a lucrat și savantul german dr. Mortman, dar străduințele lui n'au prezentat valoare științifică.

În privința limbei inscripțiilor, savantul englez Ramlinson a opinat că limbile armeană și cea *urartică* nu puteau să aibă între ele nici o legătură. La această părere s'a raliat

François Lenormant, care a susținut că limba inscripțiilor din Van se apropie mai mult de a georgienilor. Savantul armean, Kerope Patganian, polemizând în această privință cu Lenormant și neadmițând înrudirea limbei din inscripții cu cea georgiană, a susținut că inscripțiile nu puteau fi scrise de cât de către Armeni, dar într'o limbă care a pierit.

În 1880, descifrarea cuneiformelor din Van a fost pusă pe baze științifice de către asiriologul francez Stanislas Guyard, care a putut da chiar câteva indicații asupra formelor gramaticale ale limbei misterioase în care inscripțiile erau scrise. (Les inscriptions de Van, Paris, 1883). Călăuzindu-se de aceste indicațiuni, savantul englez Sayce a desăvârșit greaua operă a citirei și tălmăcirii tuturor inscripțiilor descoperite, dar mute până atunci.

Sayce și-a publicat importanta-i lucrare în „Journal of the Royal Asiatic Society“ și a reînviat istoria strămoșilor poporului Armean de azi.

Trebuie să adăugăm că, dacă *sensul* inscripții or a fost stabilit, aceasta nu s'a putut face decât grație asemănării dintre cuneiformele din Van cu cele asiriene. Dar limba în care sunt scrise rămâne și acum necunoscută. După cum azi țifrele aritmetice se scriu identic la toate popoarele dar nu au aceleași sunete, tot astfel și diferitele semne cuneiforme exprimând idei, erau comune la cei vechi, dar se pronunțau în diferite feluri, potrivit limbei poporului respectiv.

Din toate cercetările acestea rezultă că origina poporului Armean este cu totul alta de cât cea arătată de Moise de Kho-ren și că în Armenia, înainte de invazia Armenilor, existau alte state cari au purtat războaie cu Asirienii și între cari state cele mai de seamă erau *Urarti* și *Nairi*. Savanții mai susțin că acea țară a aparținut unui popor mare numit *Kalt*, după numele zeului lor cu același nume.

Pământul Armeniei e bogat în tumuluri, sub cari zac osămintele celor vechi, precum și podoabele și uneltele lor

de muncă. S'au făcut numeroase săpături și în această direcție numai în Armenia Rusă, între anii 1867 și 1900, de către: Marienfeld, Jean de Morgan, conservatorul muzăului

din Cairo, care în 1889 a publicat rezultatul cercetărilor sale de doi ani în două volume mari (Mission scientifique au Caucase); E. Rossler, Hacik Datian, Dr. Belg, Ivanowsky, acesta din urmă însărcinat de Societatea imperială archeologică din Moscova; Lalayan și prof. Khalatian.

S'au găsit mai multe morminte din epoca de bronz și de fier. Din epoca paleolitică nedescoperindu-se nici-o urmă, se presupune că, în vremurile acelea străvechi, platoul Armeniei nu era încă locuit.

Mormânt antic descoperit în Noul-Bayazet.

Scheletele găsite în morminte sunt dolichocefale, iar nu brachicefale, ceea ce dovedește, după părerea profesorului R. Virchow, că vechii locuitori ai acelor regiuni aparțineau uneia și aceleași rase care, însă, nu este aceea a populației actuale a Caucasului și diferă prin forma craniului.

CAPITOLUL II.

Armenia, înainte de invasia Armeană.

După inscripțiile asiriene, primii stăpânitori ai Asiriei, în anii 1800—1500 înainte de Christos, au fost preoții idolatriei, tributari Faraonilor. Regii Asiriei au venit prin veacul al XII când, după ce au scuturat jugul egiptean și au supus Babilonia, au început să năvălească în țările vecine.

Din aceleași inscripții reese că Armenia, în timpurile vechi, a fost un stat confederativ compus din diferite regate mici și mari.

Dintre aceste state, cel mai mare era regatul *Urtatiei* (Araratului) cu capitala Arkașun sau Argeș, situat în partea centrală a țării și care își întindea suzeranitatea peste celelalte state mai mici. Acestea erau:

Manna (Van), în partea de sud-est a lacului Van;

Mușafir, despre care se crede a fi actualul Muș.

Nairi, în părțile de sus ale Eufratului și Tigrului;

Milit, cu capitala Melidine, în partea de Apus a Nairei;

Miltis, despre care se crede că ocupa actualul vilaet al Erzerumului.

În Istorie se vorbește pentru prima oară despre Armenia, în veacul al XII înainte de Christos, sub numele de Nairi.

Țara, în întregimea ei, era numită de locuitori *Piaina*, după cum reese din inscripțiile Urtatice. Piaina corespunde cu Urtati și Nairi din inscripțiile asiriene.

CAPITOLUL III.

Războaiele Nairiei cu Asirienii.

Primul rege asirian, care a atacat Nairi, a fost Salmanazar I, în veacul al XIII-lea înainte de Christos. Dar cel care a pătruns în inima acestei țări, cu un veac mai târziu, a fost Daglatbalazar.

În inscripția descoperită la Sepene-Su, de unde izvorește Tigru, cuceritorul asirian spune că a fost silit să năvălească „de trei ori în Naira” și să treacă „șaisprezece munți” pe cari îi și enumără (Elana, Amadania, Șerapeli, etc.). *Am fost, spune el, prin ținuturi mlăștinoase bătuite de friguri, unde nu pătrunsese nici unul din regi dinainte; „Am fost prin drumuri grele și păduri dese”.* După munți, a trecut Eufratul, unde a întâlnit 23 de regi, cari își apărară țara cu bravură. Alți regi, în număr de 60, alergară în ajutor să împiedice năvala asiriană, dar toți fură bătuți de cuceritor.

Sub domnia succesorilor iui Daglatbalazar, Asiria începând să slăbească, Nairi profită spre a ataca pe Asirieni. Așur-Națir-Apal, care tocmai se suise pe tronul Asiriei, (855 în. de Chr.) năvăli în Nairia, dărâmând orașele și ducând în robie pe locuitori, și o pustii, *„Am tras sabia, spune el, și am tăiat capetele la 260 luptători, cu cari am făcut piramide”.* Cu ocazia unei a doua invazii, regele Asirian scrie: *„în țara Karghi, locuitorii și-au părăsit cetățile și castelele lor și, spre a-și salva viața, s’au refugiat spre Madni, țara puternică. I-am urmărit presărând munții și văile cu mii de cadavre. Am luat 200 prizonieri cărora le-am tăiat mâinile”.*

CAPITOLUL IV.

Urartia intră în război.

Pe tronul Asiriei se urcase Salmanazar al II-lea (860), când Regele Arame al Urartiei se uni cu Gaghia, regele Nairiei, spre a pune capăt năvălirilor asiriene. Ambii fură biruți. Peste trei ani, Salmanazar ocupă orașul Argeș, capitala Urartiei, trecând prin ascuțișul sabiei pe locuitori și construind piramide cu capetele victimelor, după cum sună inscripția lui Salmanazar al II-lea, în coloana II-a, rândul 53.

După o pregătire de doisprezece ani, Arame a răsculat

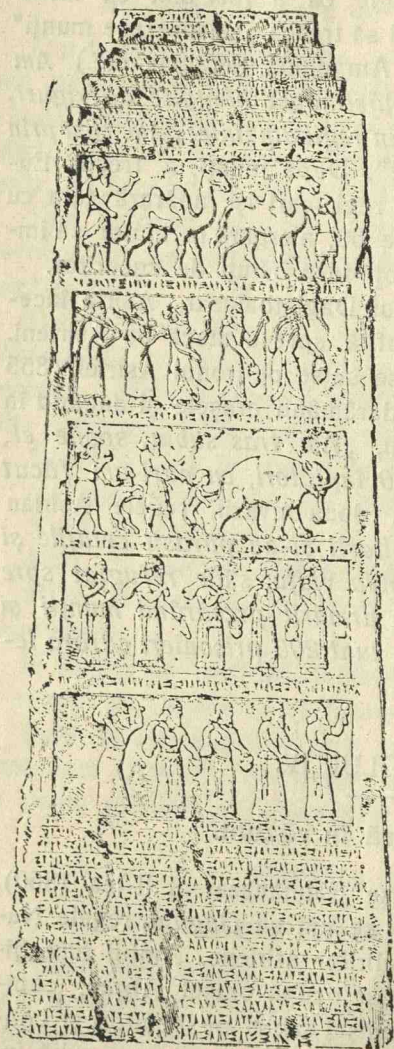
din nou întreaga Naira și, împreună cu Urartienii săi, s'a năpustit asupra Asiriei. Dar Salmanazar i-a risipit oastea și a dărâmat orașele până în temelii.

După această înfrângere, regatul Nairia-Urartia a luat sfârșit. (845)

CAPITOLUL V.

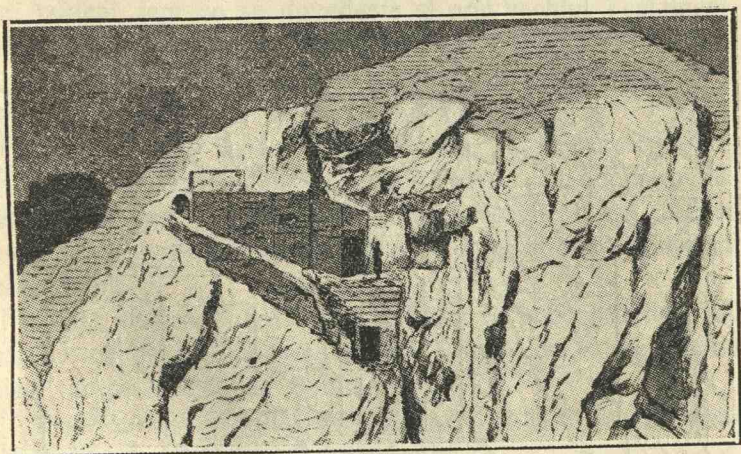
Răsărirea unui nou Regat pre-armean.

După doisprezece ani de la această înfrângere, un nou regat pre-armean răsare, de astă dată, într'o localitate mai la adăpost și anume pe stâncile inabordabile din Van. Primul rege al noului regat, după inscripții, a fost Sarturiș, care, după obiceiul timpurilor, se întitula Rege mare, Rege puternic, Rege al mulțimei. E dovedit că fortărețele ce există și azi pe stâncile din Van sunt opera acestui Sarturiș.

Columna lui Salmanazar II.

Vom spune, în trecut, că civilizația acestor pre-armeni, socotind după vestigiile rămase, atinsese o stare de mare înflorire. Aceasta se dovedește mai ales cu edificiile din Muțațir. Ruinile templului din această localitate sunt mărețe. Acest templu are un frontispiciu triunghiular identic cu al Partenonului grec, clădit cu trei secole mai târziu.

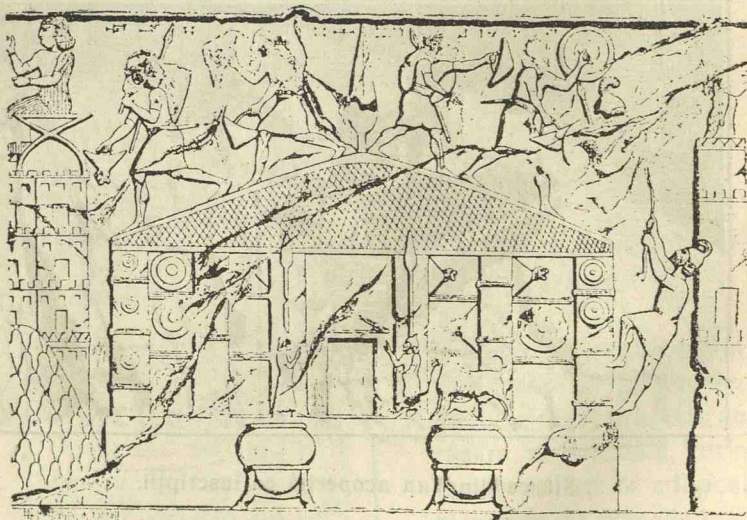
Stânca din Van acoperită cu inscripții.

Sarturiș n'a întârziat de a ataca pe Asirieni. Luptele dăinuiri și sub urmașii săi Ișbuniș și Menuaș. Acesta din urmă înaintă spre Apus până la Melita (Malatia), isgonind pe Asirieni, și pe Keți, din acele locuri, iar spre Nord și Răsărit până în câmpia Araratului, munții Caucas și lacul Urmiei, ridicând în toate părțile cucerite temple, palate și grădini.

Succesorul lui Menuaș, Archișdiș I, a băgat groaza în dușmanii săi, prin 14 expediții succesive. Fiul acestuia, Sarturiș al II-lea, a continuat cu expedițiile lărgind considerabil fruntariile statului său.

Pe stâncile din Van există o inscripție în care acest rege spune: „*În țara Babilu am ocupat 3 palate, 23 de orașe și 60 de sate. Am dărâmat palatele și am dat foc orașelor. Am adus cu mine 8135 de copii, 25.000 femei, 6000 de prizonieri, 2500 cai, 12000 boi și 32000 oi*”.

Cu modul acesta, Sarturiș al II-lea devine stăpânitorul unor întinse ținuturi. Daglatdbalazar III, (795) suindu-se pe

Ruinele templului din Muşafir.

tronul Asiriei și invidios de succesele regelui Piainei, atacă pe acesta și impresură capitala Duşba (Van) pe care, însă, neputându-l cuceri, se mulțumesc ruinând orașele fără apărare.

Apoi (730), găsim pe tronul Piainei pe Rusaș I, care a avut, relativ, o domnie neturburată de invazii. El spune că după ce și-a organizat țara, a înaintat spre nord suprimând 23 de regi și punându-le tributuri.

Războiul fu reluat de Sarkon al Asiriei. Era pe timpul când Cimierii, popor indo-european, năvăliră în Armenia.

Nairi și Manna trecuseră în mâinile lor. Din vechea Plaina nu rămase în picioare decât Urarti și capitala Dușba.

Sarkon își îndreptă armele contra Muțațirei, ocupă orașul și prădă tezaurul regelui Urzana, căruia îi mai luă și 27.000 prizonieri. Nairi, Manna, Muțațir și țara Keților erau anexate Asiriei. Sub Senecherim, care succedase lui Sarkon, independența Armeniei, unde domnia Arkișdiș II-lea, fu recunoscută de Asirieni, fapt ce se dovedește și prin vechiul Testament. (Pe când Senecherim se ruga în casa lui Nesrak, D-zeului său, fii săi Atramelek și Sarasar îl uciseră cu sabia, fugind în țara Araratului).

Succesorul lui Senecherim, Assortan, trăi în pace cu Rusaș II-lea, regele Araratului, devenit celebru prin construcțiile ridicate în Van (Toprak-Kale). Dar Assortan atacă Manna unde, încă de pe timpul lui Sarkon, domneau când Cimmerii când Sciții.

După moartea lui Assortan, Asiria fu împărțită între fiii săi Sartanapal și Șamaș-șum-ukin. Primul luă Asiria propriu zisă, iar cel dealdoilea Babilonia.

Regii Plainei cari urmară pe tron, Rusaș III-lea și Sarturiș al III-lea, trăiră în pace cu Asirienii.

* * *

Apoi, răsări imperiul Medilor (621 – 584) căruia nu putură să resistă nici Asiria nici Plaina. Imperiul acesta, înființat de Ciaxar, ca și al Babiloniei (558), fu dărâmat de Ciru II al Persiei. Pre-armenii nu mai existau politicește, mai ales că năvăliseră și Cimmerii în număr covârșitor. Țara trecu sub dominația persană.

După Xenofon, *Armenii* au dus lupte atât în potruva lui Astiage cât și a lui Ciru (588). Istoricii moderni cred că acești „armeni“ nu erau de cât vechii Urartieni cari, sub influența Cimmerilor, își schimbaseră limba.

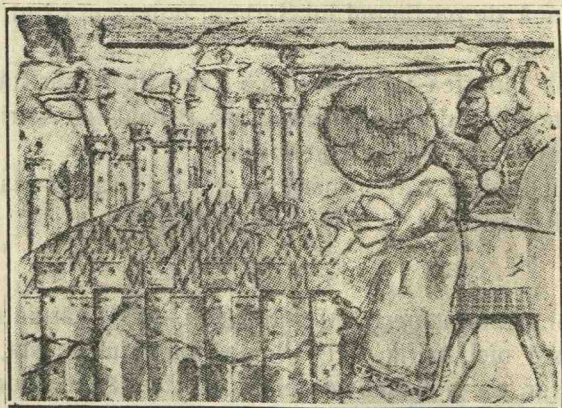
Dar lovitura de grație a fost dată Urartiei de către Ar-

meni, cari, printr'o penetrație mai mult pacinică, s'au întins pe platoul Armeniei, asimilând cu totul pe Urartieni sau împingându-i spre partea sud-estică a Mărei Negre. Cu modul acesta, Urartienii încetară cu desăvârșire de a mai exista.

CAPITOLUL VI.

Civilizația Urartiei.

Urartienii, de rasă turanică, erau politeiști. Principalii lor zei: *Khalti*, *Ardinis* și *Teispas*, personificau luna, soarele și aerul sau tempesta. Mai aveau 46 de divinități secundare,

Cetate urartică.

menționate în inscripția lui Arkiștis I. Divinități feminine nu aveau decât trei, între cari pe Semiramis, împrumutată, pentru adorațiune, dela Asirieni

Ei construiau temple, idoli, statui și bazinuri cu apă. În fața idolilor se ridica o masă de piatră, altarul, unde se făceau

rugile și se aduceau sacrificii zeităței. Sacrificiile constau din cămile și alte animale domestice.

Orașele, mici, înconjurate cu ziduri dințate, cuprindeau locuințe construite în piatră cubică. Palatele, mărețe, erau ornate cu colonade de cari atârnav scuturi scumpe și aveau zidurile interioare acoperite cu inscripții. Până și azi se văd în Van urmele apeductului construit de Urartieni pentru alimentarea orașului cu apă. Cunoșteau țesătoria, olăria și știau să lucreze lemnul. Erau meșteri, de asemenea, în fabricarea stofelor și armelor întrebuintate în acele vremuri. Regii asirieni spun că luau ca tribut dela ei: oi, cai, catâri, boi, vin, ceea ce denotă că Urartienii se ocupau de aproape și cu agricultura, viticultura și creșterea vitelor. Urartienii făceau comerț ducându-se pe Tigru și Eufrat până în Babilonia. Herodot spune că vechii locuitori ai Armeniei navigau pe plute de piele umplute cu aer, sau în corăbii de lemn de salcie căptușite cu piele.

După ce-și vindeau mărfurile, se întorceau călări pe asini navigația împotriva curentului fluviilor fiind cu neputință.

În familii viața era patriarhală, tatăl având puteri nemărginite asupra copiilor.

Influența Urartienilor asupra cotropitorilor lor, Armenii, a fost desigur, mare, atât din punctul de vedere religios cât și din cel lingvistic și al obșteiurilor.

* * *

După cele relatate până acum, se stabilește științificește că Armenii n'au fost primii locuitori ai Armeniei și că ei au ocupat această țară cu mult mai în urmă și anume în veacul V—VI înainte de Christos, pe când Urartia și celelalte regate înconjurătoare, despre cari pomenesc atât inscripțiile asirlene cât și cele urartice, existau încă din veacul al XII lea.

CAPITOLUL VII.

Părerii asupra originii Armenilor.

Câțiva savanți, între cari E. Renan, au susținut că Armenia fusese locuită înainte de un popor semitic. Păreră aceasta, întemeiată pe prezența în limba armeană a unor cuvinte semitice, a căzut, dovedindu-se, că cuvintele acelea erau împrumutate.

S'au mai găsit alții cari au atribuit Armenilor origina turanică, părere care, deasemenea, a fost înlăturată, dovedindu-se că n'a existat o atare rasă și că Perșii dădeau numele de *Duran* sau *Turan* regiunii situată în jurul lacului Aral în partea de nord a Persiei. Iar filologii, prin turanic, înțeleg popoarele cari au vorbit limbele ural-altaică, finlandeză, maghiară, etc. În limba armeană, elementele turanice, de altfel foarte restrânse, au fost împrumutate în veacurile din urmă.

Armenologul rus, profesorul Nicolas Marr, făcând o nouă clasificare a limbilor vechi, consideră limba armeană ca limbă caucasiană și de aci conchide la înrudirea Armenilor cu Kelții sau Urartienii. Păreră eminentului profesor n'a găsit însă, până acum, aderenți în lumea savantă.

În fine, alți savanți, observând că în limba armeană există și elemente neindo-europene, și pe de altă parte, constatând, în baza cercetărilor antropologice, că poporul armean reprezintă două tipuri fizice diferite, au ajuns la concluzia că acest popor se compune din două rase. Profesorul Patganian, bazat pe această teorie, încă din anul 1880, a emis părerea că cele două nume ce se dau Armenilor, adică *Hay* (numele național) și *Armean* (nume întrebuițat de străini) ar fi cele două elemente din contopirea cărora a ieșit poporul armean. *Hayi* locuiau în părțile de sud ale țării, iar *Armenii* în părțile de nord.

CAPITOLUL VIII.

Armenii și Keții sau Hittiții.

Jensen consideră pe Keți ca pe strămoșii poporului Armean.
Cine sunt Keții?

Inscripțiile Ketică, descoperite în veacul trecut în Siria, n'aduc multă lumină asupra acestui popor dispărut. Din fericire, Keții, având relații cu Israeliții, Egiptenii și Asirienii, au lăsat urme în inscripțiile acestor popoare.

Statuie Ketică cu inscripțiuni.

Egiptenii împărțiau pe Keți în două părți : Keții de nord și Keții de sud. Cei dintâi locuiau în Cilicia, iar ceilalți în Palestina și împrejurimi. Aceștia din urmă au participat la zidirea Ierusalimului. Keții, popor brav și războinic, s'au luptat cu Egiptenii cu cari au încheiat și un tratat. Tratatul acesta a fost publicat de savantul englez Sayce în lucrarea sa *The Empire of the Hittites*, lucrarea tradusă și în limba armeană de H. V. Agopian.

Țara locuită de Keți se numea Khd, Khadi sau Kheti. Israeliții o cunoșteau sub den-

numirea de Khet sau Khetti, iar Asirienii de Kadi sau Khaddi. Teoria lui Jensen pleacă de la acest cuvânt. Raționamentul e următorul :

În inscripțiile Ketice, *mâna cu cuțit* e figura care echivalează cu numele țării respective. Dacă cuvântul acesta se citește *Khad*, sau *Khăd* urmează că *Khad* înseamnă „a tăia”. Or, în vechea limbă armeană există cuvântul *had*, care are tocmai acest înțeles. Iată, deci, misterul descoperit. Mai departe, Jansen arată că Keții își dadeau numele de Hadi, pe care Egiptenii și Asirienii l-au scris cu *Kh*, neavând pe *h*, și pronunțând pe *Had* ca *Khad* (gutural). Acest nume de *Had* sau *Hadio* a fost transformat în *hay* (armean).

Din asemenea raționamente, bazate pe ipoteze, Jensen deduce origina Hittită a Armenilor. Părerea savantului german a avut totuși mulți aderenți.

În contra acestei păreri se ridică însă Sayce, stabilind, după conformația fizică a Hittiților și după moravurile și obiceiurile lor, origina mongolică a acestui popor dispărut, cu cari Armenii n'au putut avea nici o afinitate de rasă sau limbă. (Sayce, *Les Hetéens, histoire d'un empire oublié*).

CAPITOLUL IX.

Etruscii de origină armeană.

Etruscii, plecați, după Herodot, din Asia Mică, s'au stabilit în Italia mijlocie (Toscana), anexând cu încetul, organizației lor de stat, o bună parte a Italiei.

Absorbiți de Romani, Etruscii au lăsat mii de inscripții cari, din nefericire, nu se pot citi și nici înțelege, limba în care se exprima acest popor fiind cu desăvârșire pierdută. Numai din inscripțiile egiptene reese că Etruscii au atacat Egiptul în timpul lui Ramses II și Ramses III, ceea ce înseamnă că ei existau încă din veacul XV și XIV înainte de Christos. Limba etruscă formează de multă vreme obiectul studiilor savanților. Parte din aceștia a atribuit Etruscilor

origina indo-europeană, alții, pe cea semitică sau finnică. Dar s'au găsit și doi savanți, Robert Ellis (1861) și Sophus Bugge (1890), cari au susținut origina armeană a Etruscilor. După acesta din urmă, limba etruscă s'ar înrudi cu cea armeană. Bugge a publicat chiar un studiu comperativ asupra acestor limbi în lucrarea sa „Limbile etruscă și armeană”. În acest studiu, Bugge face nu numai comparația cuvintelor, dar cercetează, în acelaș timp, compunerea lor, formele gramaticale, particulele și accentele. Din nefericire, Bugge murind, studiul acesta interesant a fost întrerupt.

CAPITOLUL X.

Origina Frigiană a Armenilor.

Istoricii antici, între cari Herodot, susțin că Frigienii au locuit mai întâi în Macedonia și Tracia, de unde, apoi, au trecut în Asia Mică, ocupând regiunea cuprinsă între țărmurile sudice ale Marmarei până în munții Taurus. Orașele principale ridicate de ei sunt: Sakaria, Angora, Konia, etc. Armenii, spune Herodot, erau armați ca Frigienii și formau o colonie a acestora. Iar într'alt loc: Armenii sunt originari din aceiaș localitate de unde sunt și Frigienii. De asemenea, Eudoxios spune că Armenii ar fi de origină frigiană. Istoricul Dionisie din Halicarnas găsește asemănări mari între limba frigiană și cea armeană.

Unii istorici moderni, bazându-se pe aceste mărturisiri antice, atribuie Armenilor origina frigiană. Unul din aceștia, Hermann Hirt, a publicat în 1892 un studiu asupra asemănarilor dintre cele două limbi.

Ori cum, e cert că Armenii și Frigienii au fost națiuni surori, au trăit multe veacuri împreună și au trecut în acelaș timp în Asia.

CAPITOLUL XI.

Armenii Indo-europeni.

Prin indo-europeni sau arieni se înțelege marea familie a popoarelor cari s'au răspândit din India până în extremitățile Europei. E un termen adoptat de filologi spre a desemna limbile surori vorbite pe întinsul acestei vaste regiuni.

Pentru stabilirea originii Armenilor, savanții au început prin a studia limba armeană și au găsit cea mai perfectă analogie între această limbă și celelalte limbi din grupările indo-europene.

Profesorul H. Hübschmann
(1848—1908).

Fondatorul filologiei armene a fost savantul german I. Schröder, care, în 1711, a publicat lucrarea sa *Thesaurus linguae armenicae*. Schröder, ca și Părintele Mekhitarist Ingigian, considera limba armeană ca cea mai veche din lume.

S'au găsit savanți cari au considerat limba armeană ca turanică, adică înrudită cu limbile turcă, tătară, etc.

De Lacrose, Neuman, Peterman, Müller și alți savanți s'au oprit la părerea, apropiată de adevăr, că limba armeană face parte din ramura iraniană a limbilor radicale indo-europene.

Dar cel care a stabilit definitiv poziția limbei armene a fost profesorul H. Hübschmann (1848—1908). Aceasta, prin profunda-i cunoștință a limbilor Orientale și a filologiei comparate, a dovedit că limba Armeană formează, printre limbile indo-europene, o ramură a parte. Alți savanți, între cari

A. Meillet, Bartholomé, Pott, Peterson, etc., au adus dovezi noi în sprijinul tezei lui Hübschmann, care teză, cu modul acesta, a rămas definitivă.

Or, un popor care vorbește o limbă indo-europeană nu poate fi de cât din marea familie a popoarelor indo-europene. Armenii, deci, își au origina din aceiaș parte a globului pământesc de unde și-o au Indienii, Iranienii, Grecii, popoarele italice, baltice, germanice, scandinave și celtice.

Marele nostru istoric, d. prof. N. Iorga, în conferința sa: „*Armenii și Românii: o paralelă istorică*“, ținută la Academia Română în 1913, atribuie, deasemeni, Armenilor origina europeană, înrudită cu Tracii. Savantul profesor spune:

„In ce privește alcătuirea națională, fatalitățile ce derivă din felul cum se înfățișează teritoriul, aspectele și dezvoltările ce pleacă din vecinătățile politice, poporul nostru și țările noastre își află perechea în anumite provincii asiatice.

„Aceste provincii sunt cele de la izvoarele Eufratului și Tigrului, precum și dintre Caucas, vârful răsăritean al Mării Negre și laturea de Apus a Mării Caspice: Iberi, Georgieni și mai ales Armeni. Aceste nații locuiesc în Asia, dar nu sunt asiatice de obârșie. Numele *Țarilor*, cari sunt în parte nouă, nu trebuie să ascundă prin diversitatea lor, o *absolută unitate primitivă care e europeană*.

„După îndelungate războaie cu Asiria viguroasă și crudă, ale elementelor turanice muntene de la izvoarele Eufratului și Tigrului, Hititiții, ale căror cetăți cu mii de rulouri de pământ ars purtând caractere cuneiforme, într'o limbă încă neînțeleasă, se descoperă acuma, Khaldii din țara Urarti a civilizațiilor mesopotomiene, după uzarea acestor străvechi elemente în lupta cu Sciții hunici din stepa de la Răsăritul Caspice, după încetarea în secolul al VII în. Ch., a dinastiilor primitive, cari au lăsat până târziu moda numelor lor, un element aric a venit să-i înlocuiască; Armenii, rassa *Arme*,

friglană, înrudită cu Tracii, în stăpânirea cărora, prin puternice imigrațiuni, ajunsese a fi Asia Mică“.

CAPITOLUL XII.

Invasia indo-europeană.

De unde au pornit indo-europenii? Unde a fost patria-mamă a popoarelor surori cuprinse sub acest nume, cari se întind din India până în diferitele părți ale Europei?

În privința aceasta, părerile savanților diferă foarte mult.

După Schleger (1808), această patrie comună nu poate fi de cât India. Savantul german își sprijină teza pe credința care domnea în epoca lui, când filologia era încă în fașe, că la temelia limbilor indo-europene figura limba sanscrită, adică limba vechilor arieni din India. De aceea, popoarele indo-europene se numeau și ariene. Părerea aceasta s'a dovedit a fi greșită.

Un alt savant german, H. F. Link, a susținut că limbile orientale își trag origina din vechea limbă persană, *Zent*.

De aci el a conchis că leagănul raselor indo-europene nu putea fi de cât platourile Media—Armenia—Georgia. La această părere a aderat și Fr. Müller.

Rhode, în 1820, și după el Pott, Christian Lassen, Bictet, Virchow, Sayce și Max Müller (1889) au susținut că această patrie primitivă a indo-europenilor a fost Asia Centrală (Turchestanul de azi), iar nu India.

Trecând peste alte câte-va păreri isolate, datorite mai mult egoismului național, vom încheia cu părerea lui Schröder, sprijinită de Is. Taglov, Huxley și alții, în baza căreia, patria indo-europenilor ar fi Europa sud-estică, adecă țărmurile nordice ale Mărei Negre până la Moscova cu Polonia și câmpia vechei Lituanii. Această părere, întemeiată pe pu-

ternice argumente, e acum cea mai răspândită și cea mai acceptată.

Toate aceste păreri sunt însoțite și de indicațiuni asupra drumului probabil urmat de diferitele popoare spre a ajunge la patrilile lor istorice.

Luând în cercetare, numai două din ipoteze, cele mai acceptabile și cu mai mulți aderenți, de și diametral opuse — ipoteza Asiei Centrale și aceea a Europei Orientale — să vedem care a putut fi ruta pe care au urmat-o călătorii.

Cei cari arată ca punct de plecare Asia Centrală spun că Indo-Europenii, părăsind centrul lor, au mers mai întâi spre sud. De la o mică distanță și anume de pe platoul Bagdriei s'au împărțit în două coloane: una a trecut în India, așezându-se în valea Gangelui, iar cealaltă a pornit spre sud-est, lăsând în drumul său pe Perși, pe Parți, etc. Expediția și-a urmat drumul prin Armenia de sud, Marmara, Tracia, în Europa.

Susținătorii celei de a doua ipoteze indică o rută, firește, contrarie, adică plecarea din Europa Orientală și sosirea în India prin Asia Mică, Persia și Asia Centrală.

Mai există o a treia rută mijlocie care pare a împăca pe cele două dintâu. Indo-Europenii, plecând din Asia Centrală, ar fi pornit parte în Persia, parte spre India. Cei rămași în Asia Centrală, siliți de invazia barbarilor, ar fi mers spre apus, trecând pe lângă Marea Caspică în Europa și stabilindu-se în partea sub-estică a acestui Continent. Unii din aceștia, despărțindu-se, au înaintat în apusul Europei. Alții, din celelalte ramuri, cum sunt Frigienii și Armenii, au descins în partea de sud, în Tracia, au traversat strămtorile Marmarei, ajungând în Asia Mică și Armenia.

 CAPITOLUL XIII.

Cum au trecut Armenii în Asia ?

Multe asemănări dintre limba armeană și cea greacă denotă că Armenii trebuie să fi trăit multă vreme în peninsula Balcanică și anume în Tracia. Ei, după calculele istorice, trebuie să se fi despărțit de națiunile surori, în mijlocul cărora trăiau, cu 2—3000 ani înainte de era creștină. Treacănd Bosforul și Dardanelele, Armenii s'au așezat mai întâi în Frigia, unde au sălășluit până prin veacul IX—VIII. Invazia Cimberilor în Frigia i-a constrâns să înainteze spre Răsărit, adică spre Patria istorică. În veacul următor, al VII-lea, Armenii locuiau în valea râurilor Alis și Euftrat. La sfârșitul acelui veac, Sciții, pătrunzând în Asia prin Caucas, au împins dinaintea lor pe Cimberi, cari se dădeau la prădăciuni. Armenii, siliți de această presiune, au mers mai departe întinzându-se în Armenia Mare și în valea râului Arax. În 401, când Xenofon trecu prin Armenia, îi găsi pe aceștia așezați în noul lor cămin. De aci rezultă că Armenii n'au ajuns în patria lor istorică decât prin veacul al VI-lea înainte de Christos.

Țara ocupată de Armeni forma a 13-a satrapie a imperiului lui Dariu, căruia Armenii erau tributari și se întindea, după Herodot, la nord: până la țărmurile Mărei Negre; la sud: până la Tigru; la răsărit până la lacul Van, iar la apus până la Euftrat.

 CAPITOLUL XIV.

Origina cuvintelor Hay și Armean.

De unde provine denumirea de Hay pe care și-o dau Armenii? Am văzut că Moise de Khoren susține că numele de Hay provine dela Haig, strămoșul Armenilor, care i-ar fi adus din Babilonia după învrăjbirea oameșilor.

Aceasta s'a dovedit a fi un mit. Haig n'a avut niciodată existență fizică, ci a fost o divinitate a vremurilor de idolaterie. Despre el se spunea că s'ar fi înălțat, după trecerea din viață, în cer, formând constelația Haig, corespunzătoare cu Orion.

Savantul german Jensen a emis părerea că cuvântul *hay* vine dela *hatio*, *hati* sau *khati*, numele poporului care locuia între Taurus și Eufurat. Jensen, cum am văzut, asimilează pe Armeni cu Keții, cărora li se mai zicea și Hittiți.

O altă părere mult mai probabilă este aceea că *Hay* ar fi un cuvânt indo-european provenind dela *peti* sau *pati* care însemnează șef. Căci după cum toate popoarele vechi își luau denumiri pompoase ca *arieni* = bravi, pehlivani (în Persia) = viteji, *franc* = liber, etc., tot astfel și Armenii își ziceau *petit* sau *pati* = șefi, ca un semn că au covârșit popoarele învinse și și-au întemeiat în mod definitiv patria.

Cum s'a putut preface *peti* sau *pati* în *hay*? În limba armeană asemenea transformări sunt multe. De pildă, cuvântul *peter*, *pater* sau *père* se pronunță în armeneste *hair* = tată; iar *mater*, *mâter* se pronunță *mair* = mamă.

Asupra etimologiei numelui de *Armean*, pe care îl dau streinii poporului Hay, părerile, deasemenea, diferă.

După tradiția transmisă de Moise de Khoren, numele de Armean ar proveni, după cum spuserăm, dela eroul național Aram, a cărui faimă ajunsese departe peste hotare.

Strabon, contimporan lui Christos, bazându-se pe tradiția greacă, spune că printre argonauți se afla și prințul Armenos din orașul Armenion din Tesalia. Acesta s'a așezat în țara care a primit numele său, numindu-se Armenia.

Herodot spune că *armenii*, născuți din frigieni, ar fi pornit din Tesalia spre Asia Mică, ceea ce ar însemna că ei purtau acest nume încă de pe timpul când trăiau în Tracia.

Mai există o părere, aceea a orientalistului francez Darmesteter la care aderă mulți savanți. Darmesteter spune :

Dariu, regele Persiei, întrebuințează pentru prima oară numele de *Armen* în inscripția din Behistun. În timpurile vechi Asirienii dădeau unei părți a Armeniei numele de Urarti sau Ararat, iar celeilalte părți denumirea de Minni. Darmesteter crede că Dariu a unit aceste două cuvinte formând cuvântul Ararat-Minni pe care abreviându-l a obținut Ar(arat) — Minni, Armini sau Armina.

CAPITOLUL XV.

Civilizația vechilor Armeni.

În privința vieții interioare, a organizației familiale și sociale a vechilor Armeni, ne dă cele mai prețioase relații Xenofon care, la retragerea celor *zece mii* a traversat Armenia dintr'un capăt la cellalt, (401 în. de Cr.) În tot drumul lor, Grecii n'au întâlnit de cât sate mici și mari și din când în când și castele sau cetăți. Existența acestor castele denotă că în Armenia se și formase nobleța. Nobilii aceștia își aveau castelele lor întărite, în jurul cărora se grupa poporul de jos. Xenofon descrie pe Armeni ca pe un popor ospitalier și pacinic, care se îndeletnicea cu agricultura și creșterea vitelor. Soldații greci aveau la mesele lor din belșug carne de vacă, de oaie, de porc. Vinurile erau alese, dar rezervate numai celor nobili. Poporul bea zeamă de orz. Armenii știau să fabrice diferite creme parfumate extrase din plante.

Locuințele lor, după Xenofon, erau un fel de subterane cu scări. Intrarea avea asemănare cu gura unui puț. În aceste subsoluri, oamenii trăiau la o laltă cu animalele domestice, pentru cari existau intrări separate. Impreună cu copiii, spune Xenofon, trăiau capre, oi și paseri de curte. În încăpere se vedeau butoaietele cu zeamă de orz, din cari oamenii sugeau

cu ajutorul unor trestii Orzul inota deasupra lichidului. Băutura aceasta, nediluată cu apă, era tare și îmbăta.

La baza organizației sociale era familia și obștea. Solidaritatea cea mai strânsă domnea în obște. În această stare primitivă, individualitatea era înlăturată, totul aparținând obștei, începând de la copii până la pământul de cultură. Când obștea sporea prea mult și spațiul ocupat de ea devenea neîncăpător, parte din oameni se despărțea așezându-se în alte meleaguri, rămânând, însă, strâns legată, prin tradiție și simțiminte, cu trunchiul.

Când Xenofon trecu prin Armenia, șeful familiei nu mai era muma ca în timpurile mai vechi. Acum, capul familiei era tatăl, care avea asupra a lor săi puteri nemărginite. El se numea *pati* (șef) Hair și avea dreptul să dea și sentințe de moarte. Moravurile erau austere. Nimănui nu-i era îngăduit să intervină în treburile altor familii. Ogeakul (vatra) unei case trebuia să arză continuu. Erau, mai ales, miresele obligate să alimenteze focul. Era pedepsită cu asprime mireasa care lăsa ca ogeakul să se stingă. În privința obiceiurilor la nunți, se știe că mireasa era luată de la părinți și condusă în casa mirelui. Pe pragul casei se aduceau sacrificii în fața miresei pentru ca spiritele cele rele să nu o urmărească în cămin. Pe drumul cortegiului nupțial se presărau grâu și alte cereale. Se aprindea focul în ogeakul cel nou, cu un cărbune aprins luat din cel vechiu, după care vatra era predată miresei. Aceasta se socotea din momentul acela ca făcând parte din familie și era ținută să se supună șefului.

Mai presus de șeful de familie și de obște era *Arcan* (în limba indiană, rakjan) conducător, rege, care era principe sau un fel de Patriarh. Hotărârile lui formau lege.

După moartea tatului, șefia familiei, revenea de drept fiului întâi născut. Numai bărbații aveau dreptul de moștenire și de relațiuni directe cu divinitățile familiei. Soția nu

putea să se prezinte zeului de cât însoțită de bărbat, iar sora de frate.

Cultul morților era foarte dezvoltat la Armeni cari aveau aceleași credințe, ca și toate popoarele antice, că omul, chiar după moarte, continuă să trăiască în mormânt, sufletul lui fiind nemuritor. În baza acestei credințe, mortul își avea nevoile lui pe cari trebuia să le satisfacă supraviețuitorii spre a fi feriți de relele ce le-ar întâmpina de pe urma uitării celor decedați. Fiecare mort trebuia să-și aibă ca adăpost mormântul și mijloace de existență. Sufletele morților neîngropați deveneau rătăcitoare și pline de ură către omenire. În primul rând, le trebuia hrana. Se transportau la mormânte mari cantități de alimente în ziua înhumării. Dar aceasta nu era de ajuns, căci sufletele eșeau din morminte spre a observa pe întunec. Atunci le trebuia fumul de carne arsă (sacrificiu) spre a se sătura, precum și vin și lapte spre a-și stinge setea. Numai îngrijit astfel, sufletul celui mort devenea protectorul familiei sale. Iar pentru familia care nu-și făcea această datorie pioasă, tatăl mort devenea o pacoste.

În privința religiei, Armenii nu se deosebiau de celelalte popoare antice. Primul lor cult a fost adorațiunea corpurilor cerești: soarele, luna, stelele. Vechiul cult armean, cuprindea elemente cari se găsesc în cea mai veche religie indiană. Soarele, ca dăruitor de viață, era obiectul unei adorațiuni speciale, iar rugăciunile se celebrau în momentul răsării astrului. Ocupa un loc de onoare, aproape egal cu Soarele, și *Vahakn*, zeul biruinței, care împărția puterea și izbânda.

La adorațiunea Soarelui, în Armenia, a asistat și Xenofon care și-a dat calul spre sacrificare în cinstea acestei divinități. Armenii mai aveau pe Amanor (anul nou) care cădea la 11 August. Era ziua apelor, florilor și, în general, a rodniciei pământului. Serbările durau șase zile și se numeau

Vartavar. Se organizau jocuri și vânători. Armenii vechi mai credeau în spiritele bune ca, ingerit și nimfele, și în cele rele ca, diavolii, dragonul, etc., admițând prezența lor în tot locul. Un spirit binefăcător, numit *Aralez*, putea să readucă la viață pe eroii căzuți în luptă.

Aramast era considerat ca cel mai mare dintre zei și-și avea templul în cetatea Ani (Kemal) iar *Anahit* (Diana) avea temple la Erez (Erzindjan) și Daron (Muș). Regii aduceau daruri acestei zeițe ori de câte ori se întorceau victorioși din războaie. *Haig*, transformat în constelație, era unul dintre cele mai vechi zeități.

Anahit.

În toată Armenia existau opt temple principale în cari erau adorați idoli. Ideia divinității era reprezentată prin cuvântul *Astvadz* = Dumnezeu, care corespunde cu *Sapaz* din limba frigiană.

Cuvântul există și în limba armeană modernă.

Comerțul era în floare. Armenii ca și Urartienii, navigând pe Eufrat în corăbii ușoare în formă de scut, se duceau în Babilonia, unde își desfăceau mărfurile, în deosebi, vinul. Dar ei cunoșteau și Indiile. Xenofon spune că Ciru, voind să trimeată soli în India, s'a adresat Armenilor și Heteenilor ca să-i călăuzească în acea țară depărtată.

Ca și toate popoarele vechi, Armenii au avut o literatură care veacuri întregi a trăit în graiul poporului. Această

literatură compusă din legende, balade, cântece și povestiri, a fost culeasă fragmentar de către Moise de Khoren și folosită la întocmirea primei părți a Istoriei sale. Dar se vede că, Moise de Khoren, care era creștin, și-a scris Istoria influențat de vechiul Testament, pentru prestigiul operei sale față de poporul naiv. De aci și înrudirea Armenilor cu Noe și legenda originii babiloniene a lui Haig, ale cărui gesturi sunt asemănătoare cu ale lui Abraham.

CAPITOLUL XVI.

Noțiuni de Geografie.

Armenia este o țară muntoasă situată în continentul asiatic între Marea Neagră, Marea Caspică și Mediterana.

Ea formează un vast platou foarte înalt (1500—2000 m. deasupra nivelului mării) rezemat de lanțul Micului Caucaz, lanțul mijlociu armean al Pontului, Taurusului, Anti-Taurusului și ramurilor lor secundare. Acoperită de munți și tăiată de văi profunde, Armenia, prin analogia topografică a ținuturilor sale, formează un tot omogen, o unitate geografică bine caracterizată. Munții Kurdistanului și Amanusul sunt ultimele prelungiri ale platoului Armean și se sfârșesc în Mediterana.

Vârfurile principale sunt: *Ararat* sau Masisul Mare (5156 m.), *Masisul Mic* (3596 m.), și *Aracadz* (4095 m.).

Exploratorul german M. Wagner, care a colindat în 1843 întreaga Armenie, spune că toți munții Armeniei sunt ascensibili, grație potecilor naturale, ce se ramifică în toate direcțiunile.

Poporul care a trăit timp de trei zeci de veacuri pe acest platou este poporul Armean.

Așezată la hotarele a două lumi distincte, între Orient și Occident, Armenia, în cursul lungii sale existențe, a fost de

nenumerate ori invadată, călcată în picioare, ruinată, dar, poporul Armean a clădit și a reclădit neîncetat ravagiile dușmane și n'a îngăduit ca patria să fie cucerită definitiv de barbari.

Azi, întreg Platoul Armeniei, dela Adana și Sis (Cilicia) și până la Van și Erivan, este acoperit de ruinile orașelor fortărețelor, bisericilor, mănăstirilor și monumentelor armenesti, martore ale puterii de muncă civilizatoare a Armenilor. Idealul poporului Armean este de a reclădi și de astă dată toate acestea și de a stăpâni țara strămoșească.

Impărțirea Administrativă. — Cea mai veche Geografie a Armeniei e aceea a lui Strabon (66 înainte de Chr.). Celebrul geograf grec, născut în Capadocia, face o descriere amănunțită a Armeniei din punctele de vedere hidrografic și orografic, dând și detalii prețioase asupra producției solului și evenimentelor istorice.

Strabon, în Geografia sa, menționează și denumirile diferitelor ținuturi, însă, în mod imperfect.

O altă lucrare, posterioară lui Strabon și atribuită lui Moise de Khoren, a răspândit o lumină nouă asupra geografiei Armeniei Vechi, conținând nomenclatura tuturor ținuturilor și județelor Armenesti.

Din acest document reese că țara se împărțea în *Armenia Mare*, la Răsărit și *Armenia Mică*, la Apus.

Armenia Mare. — Fruntariile Armeniei Mari erau : la Nord, țările Ekerilor, Aghvanilor și Gurzinilor sau Georgienilor, de care o despărțeau fluviul *Gur* și munții *Moskik*; la Sud; Asiria și Mesopotamia; la Răsărit: Marea Caspică, Persia și Media, iar la Apus: Armenia Mică și Asia Mică, despărțită de aceasta din urmă prin fluviul Eufrat.

Din punct de vedere administrativ, Armenia Mare se împărțea în 15 ținuturi și 189 județe.

Ținuturile principale erau : *Ararat*, *Vasburagan*, *Duruperan* și *Akhțnik*.

Ararat, situat în mijlocul țării, era domeniul regilor și cuprindea cele mai numeroase și mai populate orașe și târguri, unde era concentrată viața politică și culturală a națiunii.

Orașele principale în ținutul Araratului erau: *Armavir*, *Ardașat*, *Tevin*, *Erivan*, actuala Capitală a Republicii Armeniei; *Vagharșabat*, *Ecimiadzin*, reședința Șefului suprem religios; *Kars* și *Ani*, faimoasa Capitală a dinastiei Bacratuni, zidită pe râul Akhurian.

Ținutul *Vasburagan* a fost, mai ales, domeniul casei princiare Ardzruni și se întindea în partea de Răsărit a lacului Van, până în valea fluviului Arax, având ca oraș principal *Dosp* sau *Dușba* (Van).

Duruperan, renumit prin fertilitatea solului, cuprindea câmpia *Daronului*, actualul *Muș* și multe centre populate și puncte întărite ca: *Așdișat*, unde se afla templul zeiței Anahit, *Argeș*, etc. Vom mai cita: satul *Hațeg*, unde s'a născut Mesrob, făuritorul alfabetului armean și *Khorn*, patria istoriografului Moise de Khoren.

În ținutul *Akhñnik*: *Tigranacerta*, zidită de Tigran-cel-Mare; *Garin* (Erzerum), reclădit de Impăratul Teodosiu a Bizanțului.

Ani, pe Euftrat, în județul Taranali, era un mare centru al idolatriei.

Armenia Mică — Situată la vest, dincolo de Euftrat, Armenia Mică a fost locuită din timpurile cele mai vechi de Armeni cari au avut aci și un regat. Dar independența Armeniei Mici n'a durat mult timp, această regiune trecând din mână în mână și fiind cucerită mai întâi de Romani, cari au contopit-o cu Capadocia, apoi de Imperiul Bizantin și, înfine, de Turci. Sub toate aceste dominațiuni streine, însă, marea majoritate a populației a fost armenescă.

Impăratul Justinian, modificându-i împărțirea administrativă, a divizat-o în Armenia Intâia, Armenia a Doua și Armenia a Treia.

Conformațiunea solului e aceeași ca a Armeniei Mari, cu care formează un ansamblu geografic distinct.

Orașe principale: *Cesareea*, centru cultural foarte populat, *Tokat*, *Nicopolis*, *Sevasta* (Sivaz), *Melitin* (Malatia), cetatea *Kisistra*, etc.

Centrele *Medzpin* și *Edesa* (Urfa) unde, după vechii istorici Armeni, a existat, deasemenea, un regat armean, deosebit de cel din Armenia Mare, și unde a domnit *Abgar*, primul rege creștin, erau situate la nordul Mesopotamiei, în apropiere de hotarele Armeniei.

Ape. — Ca țară muntoasă, Armenia e foarte bogată în lacuri și ape curgătoare.

Principalele lacuri sunt: *Van*, *Urmia* și *Sevan*.

Aceste lacuri fiind sărate au dat naștere ipotezei că ar fi rămășițele unei mări imense care, înainte de epoca paleolitică, acoperea întreg platoul, cuprinzând și Marea Neagră, Marea Caspică, etc. Bosforul și Dardanelele nici nu aveau încă ființă. Așa dar, Armenia, după această ipoteză, ar fi fundul unei mări secate și așa se și explică existența unor lacuri sărate la o altitudine de peste o mie de metri deasupra nivelului mării.

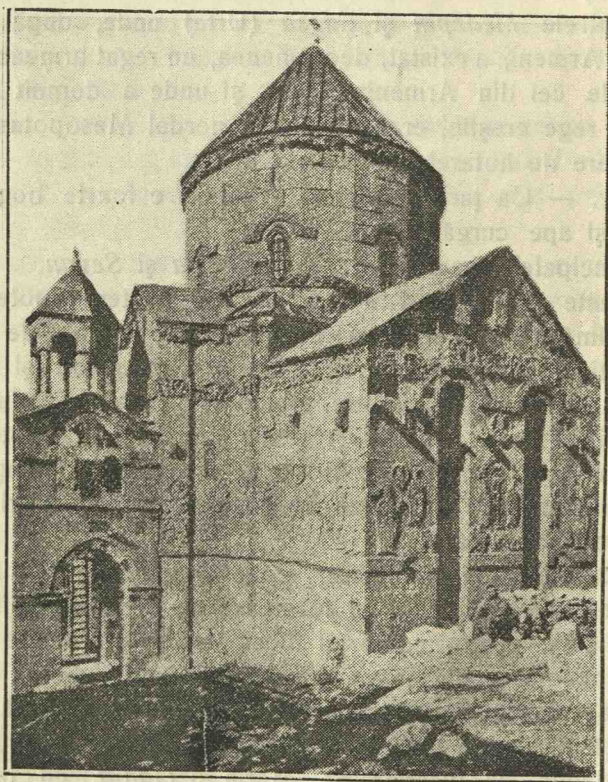
Lacul Van, cel mai mare, are o lungime de 123 km. și o lățime maximă de 51 și formează un excelent mijloc de comunicație pentru comerțul local, transporturile pe uscat fiind anevoioase din cauza lipsei șoselelor.

În acest lac sunt insulele: *Akhtamar*, înzestrată cu o mănăstire, unde își are scaunul Patriarhul de Akhtamar; *Arder*, cu biserica Sf. Marla și *Găduf*, cu biserica Sf. Garabet.

Fluviile sunt: *Arax* și *Gur*, cari se varsă în Marea Caspică; *Alis*, *Iris* și *Ciuruk* în Marea Neagră; *Tigrul* și *Eufratul*, în Golful Persic.

Aceste fluvii au un număr considerabil de afluenți mari și mici, cari fertilizează solul. Dintre afluenții fluviului Arax,

vom cita, pentru însemnătatea lor istorică, *Akhurian*, pe care era construită capitala *Ani*, și *Telmut*, pe țărmurile căruia s'a dat marea bătălie a Vartanienilor.

Mănăstirea din Akhtamar.

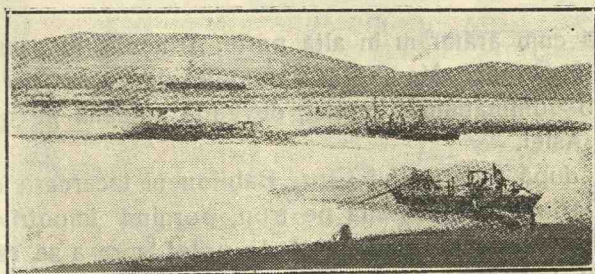
Apele sunt foarte repezi, astfel încât, navigația e anevoioasă. Poeții Romani scriau despre Arax că e dărâmtor de poduri (Pontem indignatus Arax); iar Herodot clasa printre

minuni călătoriile neguțătorilor Armeni, cari transportau pe plute cantități mari de mărfuri spre Babilonia.

Clima. Clima Armeniei variază după regiuni. Pe platou, iarna durează opt luni, din Octombrie până în Mai. La șes domnește aceeași climă ca în Italia și Spania.

Aerul e curat și sănătos și face din această țară, plină de pozițiile naturale cele mai pitorești, un rai pământesc.

Solul. Pământul Armeniei e foarte roditor și produce toate cerealele, bumbac, tutun, sfeclă și diferite plante aromatice.

Arax.

Dintre pomii fructiferi sunt de semnalat, mai ales, mărul (*Malus Armenica*) cântat de poeții arabi, caisul (*Prunus Armenica*), cireșul, persica, dudul, etc.

În păduri: platanul, bradul, chiparosul, stejarul etc.

Florile, ca și legumele de tot solul, sunt foarte abondente.

Subsolul e bogat în mine de fier, aramă, plumb, aur și argint, naft și păcură. Sunt celebre Pământul armenesc (*Bol d'Armenie*) Armenita, boraxul armenesc. Se găsesc și numeroase saline.

Animale. În Armenia trăiesc tot felul de animale domestice. Oile sunt foarte căutate. Sunt faimoși caii prin iuțea și rezistența lor.

Dintre animalele sălbatice sunt : lupul, vulpea, hiena, porcul mistreț.

Păsările de curte și cele sălbatice sunt foarte numeroase. Dintre acestea din urmă vom cita : vulturul, bufnița, apoi : fazanul și prepelița.

Crângurile sunt pline de păsări cântătoare.

CAPITOLUL XI.

Armenia sub dominațiunea persană.

După cum arătarăm în altă parte, Armenia, în urma dărâmării imperiului Medilor și Babiloniei de către Ciru II-Jea, căzu sub dominațiunea Persiei, devenită stăpână pe o bună parte a Asiei.

Dar, după moartea lui Ciru, Babiloneni încercară o răscoală. Dariu I, care se afla pe tron, pornind împotriva lor, Armenii și Medii profitară și ei de prilej spre a se răsvrăti la rândul lor. Dariu, trimise împotriva Armenilor, cari se bucurau de autonomie largă, pe Tatarșis, Armean de origină, cu o oaste numeroasă.

Iată cum sună, în această privință, inscripțiile cuneiforme ale lui Dariu, de pe stânca din Behistun, scrise în limbile persană, medă și babilonă.

„Regele Dariu spune :

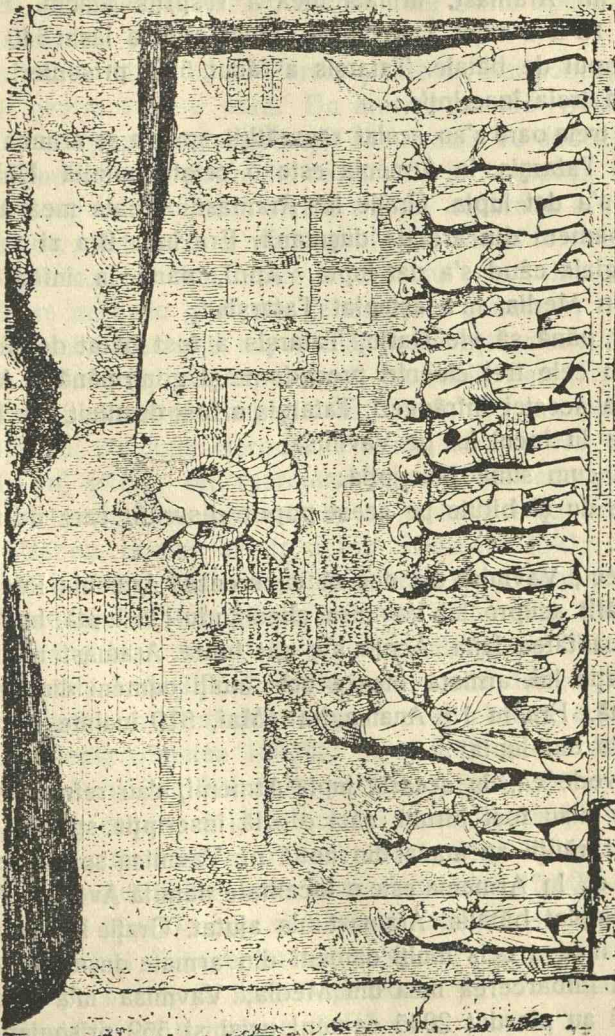
„Am trimis în Armenia pe servitorul meu, armeanul Tatarșis și i-am poruncit :

„Te du și biruie pe acest popor răzvrătit, care nu mi se supune.

„Iar Tatarșis s'a dus să biruie pe Armeni.

„Dar răzvrățiții înaintaseră destul spre Tatarșis spre a-l provoca la luptă. Tatarșis a primit lupta. În Armenia există o localitate numită Zulu. Acolo s'a dat bătălia. Aramast

m'a ajutat. Grație lui, armata mea a răpus mulți oameni din armata dușmană. Era în ziua de 6 a lunii Turavahara când a avut loc lupta“.

Rebelii în fața lui Darius.

In a doua inscripție Darius spune :

„Răzvrățiții au năvălit a doua oară asupra lui Tatarșis. In Armenia este o cetate numită Tigra. Acolo s'a dat lupta. Grație lui Aramast, armata mea a respins atacul. Era în ziua a 18-a a lunii Turavahara. Dușmanul a lăsat 540 morți pe câmpul de bătaie. Tatarșis a făcut 520 prizonieri.

In a treia inscripție :

„A treia oară s'au sculat răzvrățiții spre a se arunca asupra lui Tatarșis. In Armenia este o cetate numită Uhiama. Acolo s'a dat lupta. Grație lui Aramast, armata mea a ucis mulți oameni din armata dușmană. Era în a 9-a zi a lunii Taikargiais când s'a dat lupta. Apoi, până la întoarcerea mea din Media, m'a așteptat Tatarșis“.

Dar, până să vie Darius, Tatarșis a fost bătut de Armeni ca și în cele trei ciocniri precedente și gonit până în Asiria. In urma acestei înfrângerii, Tatarșis a fost destituit, iar Darius a trimis în locul lui pe Vavmisa.

Iată cum sună inscripția:

„Te du și biruie pe acest popor răzvrătit care nu mi se supune.

„Deci, Vavmisa s'a dus să cucerească Armenia. Răzvrățiții au năvălit asupra lui Vavmisa chemându-l la luptă. In Asiria este localitatea Izita. Acolo s'a dat lupta. Aramast m'a ajutat. Grație lui, armata mea a ucis mulți oameni din armata dușmană. Era în 15 Anamagha (Mai, 519 înainte de Chr.) când s'a dat lupta“.

Se vede că, în această luptă Armenii, s'au retras în țara lor, dar n'au fost biruiți, căci o altă inscripție spune :

„Răzvrățiții au atacat din nouă pe Vavmisa spre a se război cu el. In Armenia este o localitate numită Avdiara. Acolo s'a întâmplat bătălia. Aramast m'a ajutat. Grație lui Aramast, armata mea a ucis mulți oameni din armata dușmană. Apoi, până la întoarcerea mea din Media, Vavmisa m'a așteptat. Armenii au pierdut 2045 oameni uciși și 559 prizonieri“.

Pe aceeași stâncă din Behistun se mai vede un desen reprezentând opt regi rebeli legați cu mâinile la spate. Unul dintre aceștia e ținut sub călcâi de Darius. Printre prizonieri era și armeanul *Arakh*, despre care Darius spune într-o altă inscripție :

„Pe când mă aflam în Persia și Media, Babilonenii s’au răsculat pentru a treia oară. Un armean anume Arakha. El a fost biruit și prins cu partizanii săi. Arakha se dădea drept Napucotonosor. Am poruncit ca Arakha și complicii săi să fie crucificați în Babilon“. Acest Arakha se crede a fi Aracel-Frumos, despre care vorbește Moise de Khoren și ale cărui fapte au fost denaturate în decursul veacurilor, transmitându-se prin viu grai din generație în generație.

În celelalte inscripții nu se mai pomenește nimic despre Armeni cari, biruiți, se supuseră, probabil, Perșilor.

Darius și-a împărțit imperiul în 23 sau 28 satrapii după inscripții sau 20 după Herodot. Fiecare satrapie era guvernată de un satrap, de secretarul regal și de comandantul oștirei. Armenia, cum am mai spus, forma a 13-a satrapie. După Strabon, primul satrap a fost Hidarnes (521). Darius se ocupa mult cu organizarea interioară a imperiului. Armenii se bucurau și sub domnia persană de autonomie, dar erau tributari ca și toate cele l’alte popoare subjugate. Tributul se plătea în natură, deși Darius înființase moneda darică. Egiptul plătea în grâu, o cantitate necesară pentru hrana a 120 000 oameni; Media trimetea 100.000 oi, și 4000 catâri; Armenia 20000 cai; Babilonia 500 tineri eunuci; Cilicia 366 cai albi, adică cât un cal pe zi în tot cursul anului. La curțile regilor perși domnea desfrâul și o mare risipă. Regii aveau mii de femei. La ospăturile lor luau parte zilnic câte 15.000 comenseni din cari 10.000 erau șambelanii regelui. Când monarhul pornea să-și viziteze statele, suita lui, compusă din zeci de mii de persoane, se hrănea pe socoteala populației și se cătuia ținuturile ca o invazie de lăcuste.

Când, în 490, mai întâi Darius și apoi fiul său Xerxes, reprezentanții Orientului sălbatec, porniră împotriva Greciei, care reprezenta principiul libertății și democrației și unde înflorau artele și științele, Armenii, după spusa lui Herodot, figurau în armata persană, îmbrăcați în portul frigian. Atât comandantul lor cât și al frigenilor era un oarecare Arokhmes.

Când Xenofon traversă Armenia cu 89 ani mai târziu (401), o găsi împărțită în două părți: Orientală și Occidentală. În partea orientală guvernă satrapul *Vorotes* sau *Hrand*, iar în cea occidentală *Tiripaz*, care avea rangul de Hiparc și cu care grecii lui Xenofon au avut ciocniri și i-au prădat cortul unde au găsit pături cu picioare de argint și alte lucruri prețioase.

Armenii au suferit dominația persană până în timpul lui Darius III Cotomanu (330), când Alexandru Macedon, dărâ-mând imperiul persan, deveni stăpân peste cea mai mare parte a Asiei.

De la această dată Armenii, ca și Perșii, trecură sub dominația macedonă.

CAPITOLUL XII.

Expediția lui Alexandru-cel-Mare. Urmările ei.

După expediția victorioasă a marelui cuceritor, imperiul lui Alexandru se întindea dela Dunăre până în Indii și dela Marea de Aral în deșertul Saharei, cuprinzând în Europa: Grecia, Macedonia și Tracia; în Asia: Siria, Chaldea, Persia, Armenia și partea de nord a Indiei; în Africa: Egiptul.

Alexandru murind pe neașteptate în Babilonia, și nelăsând nici un urmaș, vastul său imperiu fu împărțit între generalii săi, cari, la început, administrară sub numele de satrapi, menținând vechiul sistem de guvernământ persan, dar mai târziu se proclamară regi independenți.

Expediția aceasta, deci, a adus o nouă și radicală transformare în viața popoarelor cucerite, cari începură să primească civilizația greacă necunoscută până atunci în Asia, unde predomina civilizația orientală a persilor.

Lăsând imperiul grec din Egipt al Ptolomeilor, ne vom ocupa numai de statele, asiatice ca având o mai strânsă legătură cu Armenia.

Deci, Seleucus, unul dintre generalii lui Alexandru, mai înainte guvernator al Babiloniei, fondă imperiul Asiei, întinzându-se până în Indii și întemeie un mare oraș, Seleucia, pe Tigru, în apropiere de Babilon. El avu de urmaș pe fiul său Antioche, care fondă un nou oraș, cu acelaș nume, pe râul Oronte, la nord de Siria. Descendenții lui Antioche domniră două veacuri și jumătate. Acesta fu regatul Seleucizilor, locuit de o populație împestrătată, formată în mare parte din greci, cari vorbeau limba armeană.

Dar, în acest vast imperiu nu exista nici un fel de unitate. Popoarele din provinciile depărtate, cari își păstrau religia și limba, profitară de anarhia ce domnea, spre a-și recâștiga independența. Ele erau îndemnate la rebeliune de înșiși satrapii cari ținteau la regalitate.

Guvernatorul grec din Bactriana, luă titlul de rege și fondă regatul Bactrian.

Scitul Arsace, venind din Turchestan, răsvrăti țara Partilor, situată la răsăritul Mării Caspice și întemeie regatul Part, în care intrară și Persia, Asiria și Babilonul. Tot astfel, Ardaxia sau Ardașes înființă Regatul Armeniei, iar Mitridate al III-lea, întemeie Pontul pe teritoriul situat dealungul Mării Negre.

La apus de Pont se creie întâi Bitinia, apoi Capadocia, pe platoul steril bătut de vânturi și ars de soare. Orașul Pergama, situat în partea de vest a Asiei Minore, profitând și el de învrăjbirile dintre regi, se proclamă independent. Astfel se formă regatul Pergama. Regele Atale înfrumuseță

Capitala și înființă o bibliotecă cu cărți scrise pe un fel de hârtie fabricată din piele de oaie, numită pergament.

În toate țările începu să răzbească elenismul, cu limba, obiceiurile, artele și știința lui. De acum, centrele civilizației grecești fură Alexandria (Egipt), Antioche și Pergama.

Împotriva elenismului se lupta, însă, civilizația persană cu totul opusă celei occidentale și bazată pe tiranle. Lupta aceasta era dusă sub conducerea preoților idolatri iranieni. Sub imboldul acestora, medul *Adrbad*, fost satrap al lui Alexandru Macedon, fondă, în partea nord-estică a Persiei, regatul independent Adrbadagan, care corespunde cu Aderbejanul de azi.

CAPITOLUL XIII.

Dinastia Ardașizilor.—Ardașes I.

Acestea spuse, să vedem în ce chip Ardaxia sau Ardașes a pus temelul acestei dinastii armene.

După moartea lui Alexandru, satrapia Armeniei reveni generalului *Pradaparnes* sau *Neoptolomeu*, care se proclamă rege al Armeniei (323 înainte de Chr.). El fu ucis, însă, de un emisar al satrapului Eumenes al Pablaconiei, Capadociei și Pontului, care dorea să menție dominația macedoneană în Armenia.

Urmară mai mulți alți satrapi, dintre cari *Orontes* se răzvrăti din nou. Atunci Antioche-cel-Mare, regele Seleucizilor, ocupă Armenia, numind acolo doi guvernatori: pe *Ardaxias* sau *Ardașes*, în partea de nord-est și pe *Zariatres* sau *Zareh*, în partea de sud-vest. Dar, când Antioche fu bătut de Romani la Magnesia (Manisa), ambii trecură de partea acestora și se proclamară independenți (190).

Ardaxias înlătură pe Zareh, căruia îi ocupă provinciile și se proclamă rege sub numele de Ardașes I. El purtă numeroase războaie și liberă toate ținuturile armenești subju-

gate de Medi, Georgieni și alte popoare. Sub domnia lui Ardașes I, fruntariile Armeniei se lărgiră considerabil. Tot sub domnia lui se refugiază în Armenia Anibal, generalul Cartaginian, după îndemnele căruia — spun Strabon, Plutarh și alți istorici clasici — Ardașes clădi orașul Ardașad (166). După Strabon, Ardașad era un oraș frumos, construit la o cotitură a râului Arax, astfel în cât era înconjurat de apă din trei părți, latura cealaltă fiind întărită cu șanțuri, ziduri și o colină. Iar Plutarh spune că Ardașad era o mare și frumoasă întreprindere.

Intre timp, Antioche al III-lea, voind să recâștige vechile ținuturi pierdute, năvăli în Armenia. Ardașes fu biruit după o dârză împotrivire și nu scăpă de cât plătind un mare tribut. Dar, curând după aceasta, unindu-se cu Dimarcus, regele Mediei, atacă pe Antioche pierind, probabil, în această luptă împreună cu aliatul său (159 înainte de Chr.).

Totuși, această înfrângere n'a întunecat gloria lui Ardașes, a cărui dinastie a dăinuit și, ajutată de Medi, a nimicuit puterea seleuciză.

Inmormântarea lui Ardașes. Legenda lui Ardavast.

Ardașes I, pentru faptele-i vitejești, era foarte iubit de poporul său care, prin cântece și legende, a perpetuat faima acestui rege glorios și cuceritor. Intre războaiele lui Ardașes e de semnalat cel purtat împotriva Alanilor, cari voiau să invadeze Armenia. Lupta se dete la fruntaria celor două țări, pe țărmurile râului Gur. Alanii fură bătuți, iar fiul regelui lor, Saten, căzu prizonier în mâinile Armenilor.

Regele Alanilor, disperat, intră în tratative de pace cu Ardașes, în scop de a obține eliberarea fiului său. Ardașes rămase, însă, neînduplecat, neconsimțind cu nici un preț să libereze pe tânărul prinț alan. Atunci, sora acestuia, Satenig, se duse la țărmul fluviului și, suindu-se pe o movilă, se adresă

taberei lui Ardașes cu aceste cuvinte: „Îți spun, brav Ardeșes, învingătorul vitejilor Alani, consimte a da fetei lor frumoase pe tânărul captiv, fratele ei. Căci nu se cade eroilor să răpună, din răzbunare, pe alți eroi, nici să-i reducă la sclavie și să-i coboare în rândul robilor, dând naștere unei dușmănii vecinice între două națiuni valoroase“.

Satenig și Ardașes II.

Ardașes, care ascultase frumoasele cuvinte ale prințesei, se îndrăgosti de ea și o luă de soție, după ce o răpi, după obiceiurile timpului. Poeții de atunci făuriră din acest eveniment o legendă: „*Bravul rege Ardașes, cântau ei, călare pe un frumos cal negru, și având cu el o curea de piele roșie cu belciuge de aur, trecu râul ca un vultur ce spintecă*

văzduhul, aruncă cureaua de piele roșie cu belciuge de aur spre tânăra prințesă și prinzând-o de subțiori, o trase în tabăra sa“.

Prisonierul fu liberat și se făcu împăcarea. Nunta ce urmă avu o strălucire fără seamăn. Poeții cântau iarăși: *O ploaie de aur cădea din belșug la nunta lui Ardașes și cădea o ploaie de perle la nunta prințesei Satenig“.*

Moartea lui Ardașes fu un mare doliu național, iar înmormântarea grandioasă. Iată cum descrie Moise de Khoren această înmormântare: „Brancardul funerar era de aur. Corpul era acoperit cu o mantie țesută în fire de aur. Coroana regală era pusă pe capul lui Ardașes, iar sabia-i de aur așezată pe o perină în fața lui. În jurul tronului erau fiii regelui decedat și mulțimea rudelor și aliaților. În apropiere de aceștia se înșirase șefii militari și șefii satraپیilor. Cortegiul era precedat de oameni cari făceau să răsunе trompetele lor în văzduh și urmat de fete tinere, de femei, cari plângeau și de mulțimea fără număr. Ast-fel fu dus regele la mormânt“.

Pe mormântul lui Ardașes se sacrifică de bună voie multă lume, după obiceiul păgân.

Atunci, fiul și succesorul lui, Ardavast, interpelă cadavrul tatălui său și-i zise: „Plecând, duci cu tine întreaga țară, iar mie nu-mi rămâne să domnesc de cât peste ruine!“ Iar Ardașes îl blestemă zicându-i: „De te vei duce călare sus, pe liberul Masis, vei rămâne acolo și nu vei mai vedea lumina“.

În legătură cu acest blestem, o legendă populară spune că, într'adevăr, Ardavast, pe când rătăcea, într'o zi, călare, în scop de a vâna mistreți prin împrejurimile Araratului (Masis), căzu într'o râpă. El fu ținut captiv, încărcat de lanțuri, grele, pe cari i le lingeau neîncetat câinii spre a le roade. Ardavast căuta să scape spre a pune capăt lumii, dar fierarii făceau să răsunе nicovalele sub ciocanele lor și lanțurile cap-

tivului dobândeau o nouă rezistență. Legenda aceasta făcu ca mulți fierari superstițioși să bată în nicovală chiar Duminecele, de trei-patru ori, spre a întări—ziceau ei—lanțurile lui Ardavast. Căci își închipuiau că sgomotul nicovalelor încetând, fiarele lui Ardavast puteau să se uzeze, îngăduindu-i să-și recâștige libertatea și să distrugă lumea.

Toate legendele acestea dovedesc că Ardavast a fost un rege puternic și extravagant, dar faptele lui rămân necunoscute.

CAPITOLUL XIV

Tigran al II-lea cel Mare.

Timp de peste șase decenii (160-95), Istoria Armenilor

Tigran al II-lea, precedat de patru regi prizonieri.

zace în întuneric, în literatura occidentală neexistând nici o urmă de evenimentele petrecute în acest interval de timp.

În anul 95 însă, înainte de era creștină, se sui pe tron Tigran al II-lea, ale cărui fapte au fost puse în lumină, în chip amănunțit, de istoricii Greci și Romani.

Pe atunci, înfloreau Parții, Seleucizii fiind în plin declin.

Tigran își petrecuse copilăria și tinerețea la curtea regală a Parților, ca ostatec. Dar când fratele său Ardavast încetă din viață, își recâștigă libertatea în schimbul unei răscum-părări și fu încoronat Rege al Armeniei (94). Era atunci în vâsta de 45 ani. Nu trecu mult și Tigran supuse mai mulți regi și-și mări țara. Plutarh, vorbind despre Tigran al Armeniei, în scrierea sa asupra Vieței lui Lucius, relevă puterea acestui rege. Când Tigran mergea călare, spune Plutarh, patru regi, în vestminte regale, pășeau pe jos, în capul cortegiului.

Mitridate din Pont.

Mitridate, Regele Pontului, la ves-tea neîncetelor izbânzi ale lui Ti-gran, căută să-i câștige prieteșugul pentru înfăptuirea planurilor ce le nutrea împotriva Romanilor. Mitri-date, după ce-și dete pe fiică-sa, Cleopatra, de soție lui Tigran, pro-puse acestuia o alianță militară care, mai târziu, după cum vom vedea pierdu pe Regele Armean.

În baza acestei alianțe, Tigran urma să apere fruntaria Parților și, la momentul propice, să atace pe aceștia; iar Mitridate trebuia să supravegheze pe Romani.

După încheierea acestei alianțe, Tigran năvăli în Capa-docia, isgoni pe regele Arioparzan — partizan al Roma-nilor — și sui pe tron pe Ariarate, fiul lui Mitridate. Romanii trimiseră o armată în Capadocia, sub conducerea lui Sulla,

și reinstalară pe Arioparzan pe tron. Dar când Sulla se depărtă din Asia Mică, Tigran isgoni iarăși pe Arioparzan, care fu a treia oară întronat de Romani.

Intre timp, puterea Parților începuse să slăbească din cauza neînțelegerilor intestinale. Tigran profită de această împrejurare și, spre a se răsbuna de suferințele îndurate în trecut, năvăli în țara Parților, înaintând până la Niniva și Arbela, și distrugând în drumul său toate satele. Parții fură siliți să încheie un tratat de pace foarte umilitor pentru ei, restituind lui Tigran răscumpărarea ce plătise ca zălog, cedându-i două provincii înfloritoare din Mesopotamia, precum și toate ținuturile vasale lor, presărate în partea de nord-vest a imperiului. Apoi, Tigran intră în Media, ocupă capitala

Tigran-cel-Mare (Muzeul Britanic).

Ecbatana, dând foc palatului regelui. Victoriile acestea succesive făcură ca Adrbadaganul, Media, Georgia și alte țări să devină vasale Armeniei și să recunoască pe Tigran ca „Rege al Regilor“ (Th. Reinach). După aceea, Tigran își întoarse armele spre apus și năvăli asupra Seleucizilor. Aceștia îl proclamară Rege, iar orașul Antioche deveni una din capitalele Armeniei. Aci,

Tigran bate monede cu efigia sa și, întorcându-se în Armenia, clădește orașul Tigranacerta, pe care îl populează cu greci din Capadocia, rămași fără adăpost în urma expediției lui Tigran în aceea țară. Grație acestei populații streine, în număr de peste 300.000, orașul Tigranacerta înflori repede devenind a doua Capitală a Armeniei.

Imperiul Armean căpătase un nimb de strălucire prin isprăvile regelui său. În esența sa, însă, devenise o tiranie asiatică. Tigran, capul acestui imperiu, era privit de supușii săi ca o divinitate. Marele istoric german, Mommsen, vorbind de

această perioadă a domniei lui Tigran, spune: „pare că reînviase regatul Ninivei din timpul lui Salmanazar”.

Tigran, ca și țara sa, reprezenta un amestec al Orientului cu Occidentul. De și cu tendințe de monarh asiatic, Tigran era îndrăgostit de cultura elenă, influențat, de sigur, și de Cleopatra, soția sa, care avea o educație aleasă. Curtea era plină de artiști, medici și învățați greci, între cari și retorul Metrodor. Tigran construisese în oraș și un teatru, unde se reprezentau tragediile vechi de către actori greci. (Plutarh).

Moneda lui Tigran II.

Curtea regală armeană era un mediu literar-artistic, unde își primi instrucția principele moștenitor, Ardavast. De sigur, că tot în timpul acesta și zeli greci începură să aibă acces în Panteonul Armean, care, totuși, își păstră neștirbit caracterul pur național.

CAPITOLUL XV.

Războaiele lui Tigran cu Romanii.

În timpul acesta, Mitridate își mărea regatul cucerind atât în Asia cât și în Europa țări cari aparțineau Romanilor sau erau sub protecția acestora. Când Roma socoti că venise timpul să pună capăt pornirilor lui Mitridate, trimise împotriva lui o armată comandată de Luculus. Tratatul dintre Mitridate și Tigran fiind rupt, regele Armeniei păstră cea mai desăvârșită neutralitate. Mitridate, rămas singur, fu biruit și ceru adăpost socrului său Tigran, care îl primi, trimițându-l, însă, să locuiască într'o cetate situată pe fruntarie. Trebuie să spunem că Senatul Roman n'avea nici un

motiv de agresiune împotriva Armenilor și în împuternicirea dată lui Luculus nu se prevedea de cât războiul contra lui Mitridate.

Romanii, în genere, nu cunoșteau până în epoca aceea Armenia și, deci, nu puteau să pornească războiul împotriva acestei țări, despre cari știau numai că e muntoasă, friguroasă și populată de un popor belicos, condus de un rege puternic. Dar, Luculus, care ocupase una după alta toate cetățile lui Mitridate, se gândi să atragă și pe Armeni în război, spre a scăpa Siria de dominația lor și a stabili acolo autoritatea romană. Afară de aceasta, Luculus mai avea și interesul personal de a duce pe Mitridate prizonier la Roma și a da, cu modul acesta, o deosebită strălucire cortegiului său triumfal.

Luculus trimise pe locotenentul său Appius Claudius în Andioche să ceară extrădarea lui Mitridate. Tigran, în timpul acela, se afla în Fenicia, unde investise o cetate, ultimul refugiu al Seleucizilor. Tigran primi pe trimisul lui Luculus cu mari onoruri, însă refuză să predea pe Mitridate.

Atunci, Luculus declară război lui Tigran și înaintă spre Tigranacerta. El începu prin a risipi o armată armeană compusă din 2000 călăreți pe care o întâlni în drumul său. Tigran lăasă apărarea orașului unuia dintre generalii lui Mitridate și făcu o leșire în scop de a cădea în spatele Romanilor. Dar aceștia îl ajunseră și distruseră armata armeană. Tigran fugi adăpostindu-se într'o cetate necunoscută.

Luculus ocupă Tigranacerta, pe care generalii lui Mitridate și populația străină i-o predară fără împotrivire, și o distruse din temelie. Apoi, ocupă Asiria, Fenicia și Mesopotamia nordică, adecă toate ținuturile din sudul Armeniei, pe cari Tigran le anexase imperiului său.

Infrângerea lui Luculus.— Îmbărbătat de aceste succese, Luculus începu să înainteze asupra capitalei Armeniei, Aștișat. Dar, când trecu râul Aradzani, întâlni armatele aliate ale lui

Tigran, Mitridate și Adrbadaganului. Venind iarna, Luculus nu putu nici să birue aceste forțe și nici să înainteze spre obiectivul său. Și, spre a ocupa pe ostașii săi, în rândurile cărora se iviseră adânci nemulțumiri, se duse să atace orașul Medzpin din Mesopotamia nordică, cu a cărui apărare era însărcinat Gur, fratele lui Tigran. Dar Tigran și Mitridate priviră atacul acesta ca o luptă locală și nu se depărtară de planul lor de război.

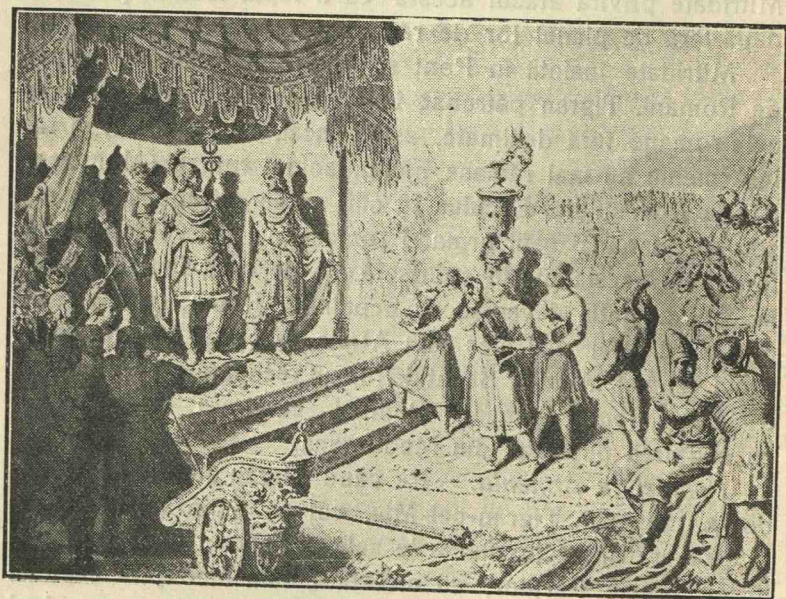
Mitridate înaintă în Pont și reluă toate cetățile ocupate de Romani. Tigran pătrunse în Capadocia. Toate garnizoanele romane fură decimate, astfel încât, nici în Pont și nici în Armenia nu mai rămase nici un soldat roman (Mommsen, Istoria Romanilor). Luculus fu silit să se retragă. Nu numai soldații, dar nici șefii armatei romane nu mai voiau să lupte. În timpul acesta pirații sporiseră așa de mult în Mediterana în cât navigația devenise cu neputință. Roma, care se alimenta cu grâu mai ales din Africa, se văzu în fața spectrului foamei. Atunci, Senatul Roman rechemă pe Luculus și trimise în contra Armeniei Pompei, care era însărcinat și cu stârpirea pirateriei din Mediterana.

Pompei în Armenia. — Pe când Tigran se afla în Capadocia, fiul său, Tigran-cel-Mic, voi să se proclame rege. Acesta era ajutat în planurile sale de socrul său Hrahat al III-lea, regele Parților, cu armata căruia înconjură capitala Așdișat. Tigran-cel-Mare sosind, bătut pe trădător care fugi în tabăra romană.

Pompei, înainte de a deschide ostilitățile, porni o acțiune diplomatică aliându-și pe regele Parților.

În primăvara anului 66, Pompei, după ce-și lăsă parte din armată în Cilicia și Capadocia, porni împotriva lui Mitridate. Dar acesta adoptase sistemul de a evita lupta decisivă și de a atrage pe inamic în interior. Pompei, însă, după ce-și întări forțele cu ajutoare aduse din Cilicia, surprinse pe Mitridate lângă râul Ligos (Eșil Irmac). Această

luptă, care se desfășură în întunericul nopții, fu cea din urmă și se termină cu înfrângerea lui Mitridate. Bătrânul rege nu se descurajă și ceru adăpost lui Tigran, gata să reînceapă lupta. Dar Tigran refuzând ospitalitatea, Mitridate rătăci câțeva vreme, apoi fugi în părțile nordice ale Pontului murind în Taurida (Crimeia).

Tigran II și Pompei.

În timpul acesta, regele Parților, în baza tratatului său cu Romanii, năvălise în Armenia. Armata aceasta era condusă de Tigran-cel-Mic. De astă dată, lupte se dete între tată și fiu. Regele Armeniei despresură orașul Aștișat iar fiul denaturat fugi din nou în tabăra romană, oferindu-se să călăuzească armata inamică în expediția contra Armeniei. Pompei primi, trecu cu legiunile sale în țara lui Tigran-cel-Mare și-și așeză tabăra la o mică distanță de Aștișat.

Tigran-cel-Mare, văzând forțele uriașe ale Romanilor, fu cuprins de desnădejde și ceru pace pe care Pompei i-o oferă cu toate insistențele trădătorului Tigran-cel-Mic de a continua campania. Pompei primi condiția regelui Armeniei de a nu se ocupa Aștișatul, unde, totuși, erau liberi să intre în mod izolat soldații romani spre a se aproviziona. După terminarea preliminarilor de pace, Tigran-cel-Mare se duse în tabăra lui Pompei, unde fu primit cu mare bunăvoință. Pompei se purtă blând cu bătrânul rege pe care îl așeză la dreapta sa. Se încheiă tratatul definitiv, în baza căruia Armenia își păstră vechile-i hotare, pierzând toate celelalte ținuturi cucerite.

Afară de acesta, Armenia fu impusă la un tribut de 6000 talanți (36 milioane franci). Dar cea mai grea dintre stipulațiuni fu aceea prin care regii Armeniei nu se mai puteau sui pe tron de cât cu învoirea prealabilă a Romei (Plutarh).

Tigran-cel-Mic rămase, însă, nemulțumit de pacea realizată în asemenea condiții, de și fusese numit rege al unei provincii (Dzobk) și își păstră și calitatea de moștenitor. El se răzvrăti împotriva lui Pompei. Atunci acesta, cu toate intervențiile lui Hrahat, aliatul său Med, îl încarcă de lanțuri și-l expediă la Roma ca prizonier de război.

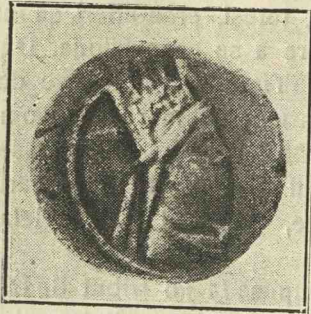
Tigran-cel-Mare nu mai purtă nici un război, murind în vârsta de 85 ani, în anul 55 înainte de Christos, după o domnie de patru decenii.

CAPITOLUL XVI.

Ardavast III.

Ardavast al III-lea, care urmă tatălui său pe tronul Armeniei, în anul 56 înainte de Christos, departe de a fi înzestrat cu firea războinică a lui Tigran-cel-Mare, fu mai mult un rege literat. Crescut la curtea tatălui său, unde domnea,

cum văzurăm, cultura elenă, Ardavast scrisese mai multe tragedii, discursuri și povești, cari, după Plutarh, fură păstrate ca scrieri de mare valoare, în literatura greacă, până în veacul al III-lea. Dar nu era la înălțimea împrejurărilor politice critice în care se afla Armenia din cauza rivalității dintre Romani și Parți.

Ardavast III.

Armenia, țară asiatică, era aliată cu Roma, în virtutea tratatului încheiat de Tigran-cel Mare cu Pompei. Dar când căuta să-și îndeplinească angajamentele față de Roma, era îndată năvălită de Parți. Dând mâna cu aceștia din urmă,

era taxată de trădătoare de către Romani. Armenia era, deci, cuprinsă între două focuri. Ea căzuse sub suveranitatea Romei într'o epocă când acolo regimul republican democrat ceda pornirilor tiranice ale puternicilor zilei. Puterea romană se afla în mâinile șefilor militari nesățioși de glorie și bogății, pentru cari Orientul era un vast câmp de exploatare cu nesfârșitele-i comori îngrămădite, mai ales, în templele păgâne. Din cauza aceasta, romanii erau urâți în tot Orientul.

În anul 60 (în. de Chr.), se formă la Roma primul triumvirat Pompei-Iuliu Cezar și Crasus. Triumvirii, împărțindu-și administrația imperiului, Orientul reveni lui Crasus, care declară război Parților fără nici un motiv, dacă nu acela de a obține titlul de imperator. Crasus își concentrase armata în Siria. Ardavast, ca aliat, îi făgădui un ajutor de 10.000 de călăreți și 30.000 de pedestrași. În acelaș timp, îl sfătui să-și treacă trupele prin Armenia pentru înlesnirea aprovizionării. Dar, pe când Ardavast se ocupa cu pregătirea acestei armate, Orotēs, regele Parților, năvăli în Ar-

menia spre a împiedica trimeterea acestui ajutor. Ardavast înștiință de această agresiune neașteptată pe Crasus, rugându-l să interviev. Acesta, însă, răspunse solilor lui Ardavast că consideră neînțelegerea angajamentului ca un act de trădare.

Crasus, în loc să-și treacă armatele prin Armenia, cum îl sfătuiseră Ardavast, se lăsa condus de șeii arabi și rătăci prin pustiu Mesopotamiei. Orotos rămase în Armenia trimitând împotriva lui Crasus pe Suren, care era înțeles cu șeii arabi. Crasus fu bătut la Khazan, unde pierdu 30.000 oameni: Insuși Crasus pieri în luptă împreună cu fiul său. Parții mai luară numeroși prizonieri și steaguri împodobite cu gloriosul vultur roman.

Moneda lui Ardavast.

Orotos, ținând seamă de împrejurările politice prea serioase, se împacă cu Ardavast și se aliază cu el, alianță care fu cimentată și prin căsătoria fiului său Pagur cu sora Regelui Armeniei.

Zdrobirea armatei romane îmbărbătă pe Parții și pe Armenii cari năvăliră în Siria și alte provincii romane. Din Palestina, unde ajunseseră armatele victorioase ale parților și armenilor, fură aduse colonii evrești. O sută de mii de evrei se stabiliră în șase din orașele mai principale ale Armeniei.

După un deceniu se forma la Roma triumviratul al doilea: Octavian—Antoniu—Lepitus. De astă dată, Grecia și Orientul reveniră lui Antoniu. Acesta, fire afemeiată, se duse în Egipt petrecând o viață de desfrâu în palatul concubinei sale, regina Cleopatra. El trimise în Asia pe Vestidius Basus, care bătut pe Parții și ucis pe Pagur, fiul regelui, ca revanșă pentru moartea lui Crasus. Regele Orontes abdicând, lăsa tronul fiului său Hrahat III. În urma acestei izbânde a Romanilor, Ardavast trecu de partea acestora. Antoniu, gelos de

laurii culeși de generalul său, îl trimise la Roma, punându-se el-însuși în capul oștii pentru cucerirea Orientului. În anul 36, el înaintă asupra Adrbadaganului, trecând, după sfatul lui Adarvast, prin Armenia și evitând cu modul acesta greșeala în care căzuse Crasus încrezându-se în arabi. Ardavast îl ajuta cu o armată compusă din 13.000 oameni. Dar soarta armelor se schimbă. Antoniu fu crunt bătut de Adrbadagani, în ajutorul cărora sosise o puternică cavalerie partă. Ardavast, văzând înfrângerea Romanilor, își retrase armata și se întoarse în țara sa, abandonând pe Antoniu, care cu mare greutate isbuti să ajungă în Siria, de unde trecu în Egipt.

În timpul acesta, cei doi regi, al Adrbadaganului și al Parților cari cu forțele lor unite isgoniseră pe Romani, vrăjbindu-se din cauza neînțelegerilor ivite la împărțirea pradei de război, cel dintâi își oferî alianța lui Antoniu împotriva regelui Hrahat al Parților.

Antoniu, primi alianța, mai ales că prin aceasta putea pe deoparte să-și asigure biruința contra Parților, iar pe de alta, să se răzbune împotriva Armenilor cari îl abandonaseră în timpul primei campanii. Trecând, deci, în Armenia (34) înaintă asupra capitalei Așdișat, silind pe Ardavast să ceară pace. Antoniu prinse pe rege și-l încărcă cu lanțuri de argint trimițându-l cu întreaga familie în Alexandria, ca dar Cleopatrei.

Istoricul Tion Casius spune că regele Armeniei, dotat cu înaltă cultură elenică, suportă chinurile sclaviei cu multă demnitate, refuzând să dea Cleopatrei, nici în schimbul libertății, titlul de „Regina Reginelor“.

Antoniu, după ce jefui comorile din Armenia, între cari statuia de aur a zeiței Anahit, se întoarse în Egipt unde, pentru comemorarea victoriei sale, bătu o monedă nouă. Pe o parte a monedei figura chipul lui Antoniu cu iscripția: *Antoni, Armenia, Devicta*, iar pe cealaltă: *Cleopatrae Reginae. Regvum Filliorvm Regvm.*

În cele din urmă, Cleopatra ucise pe Ardavast trimițându-i capul ca dar, regelui Adrbadaganului, aliatul lui Antoniu. Mai târziu și anume după moartea lui Antoniu și a Cleopatrei, ceilalți membri ai familiei regale armenie fură trimiși, de către Octavian, la Roma, unde li se oferi un trai potrivit rangului lor.

Purtarea lui Antoniu față de Ardavast a fost calificată de istoricul Tacit ca o *crimă* care a dat o mare lovitură influenței romane în Armenia.

CAPITOLUL XVII.

Ardașes al II-lea.—Tigran al III-lea și Erado. Tigran al IV-lea, ultimul rege din dinastia Ardașizilor.

Antoniu, devenit stăpânitorul Armeniei, suise pe tronul acestei țări pe Alexandru, fiul său cu Cleopatra. Dar abia părăsise Armenia, când oștirea armeană se revoltă și proclamă rege pe Ardașes, un fiu al nefericitului Ardavast al III-lea, rămas în Armenia. Dar revolta fu înăbușită de Medi, cari trimiseră o armată. Ardașes se refugiă la curtea lui Hrahat al III-lea, regele Parților.

Dar când Antoniu, după lupta navală de la Action, își retrase trupele din Armenia, Ardașes ocupă țara cu ajutorul lui Hrahat, trecând prin sabie pe toți Romanii rămași în Armenia. Ba intră și în Adrbadagan, capturând pe rege și confiscându-i toate bogățiile. În urma acestor strălucite izbâanzi, își făcu intrarea triumfală în capitala Ardașat și fu proclamat rege, sub numele de Ardașes al II-lea. El rupse toate legăturile cu Roma și se proclamă independent, pășind pe urmele bunicului său Tigran-cel-Mare și dându-și, ca și acesta titlul de „Rege al Regilor“.

Politica aceasta de ațăfare nu convenea lui Octavian, devenit prim-Cesar al Romei și căruia Senatul îi conferise

titlul de August. Octavian evita războaiele spre a nu turbura pacea atât de dorită de supușii săi, dar proceda pe cale diplomatică.

El izbuti să înjghebeze prin emisarii săi un partid filoroman în Armenia, unde, până atunci, nu existau de cât partizani ai politicei partiate, regele Parților fiind protectorul firesc al lui Ardașes II-lea.

Octavian recurse și la un alt mijloc spre a supune Armenia, a cărei importanță strategică, în legătură cu litoralul Mediteranei, era mare. El trimise lui Hrahat al IV-lea, ca dar, pe Termusa, o italiană de o frumuseță rară. Aceasta deveni nu numai regină ci și conducătoare de fapt a regatului Parților și înapoiă Romanilor trofeele capturate de parți cu ocazia înfrângerii lui Crasus.

În Anul 20, Octavian, trecând în Orient, fu întâmpinat de o numeroasă delegație a filoromanilor armeni, care îl ceru detronarea lui Ardașes și suirea pe tron a lui Tigran, fiul lui Ardarazt al III-lea, captiv la Roma.

Octavian, nu numai că primi propunerea, dar însărcină pe fiul său vitreg, Tiberiu Claudius Neron, să se ducă cu o armată puternică în Armenia și să instaleze pe Tigran pe tron.

Tiberiu, abla întrase în Armenia, când Ardașes al II-lea fu asasinat mișelește de partidul filoroman. Tiberiu încoronă ca rege al Armeniei pe Tigran, frate cu regele ucis.

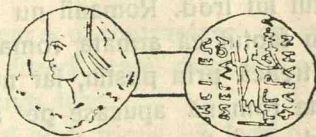
Victoria aceasta ieftenă repurtată de Octavian August, provoca mari serbări la Roma și fu cântată de poeții Orațiu și Virgiliu. August bătu monede cu inscripția *Armenia Capta* și *Armenia Recepta*. Armenia era înfățișată sub chipul unei femei îngenunchiate înaintea lui August, implorându-i misericordia.

Despre domnia lui Tigran al III-lea nu se știe nimic precis, dar moartea lui dete prilej la noi turburări din cauza succesiunii tronului.

Armenii, respectând ordinea succesiunii, suiră pe tron pe Tigran al IV, fiul regelui decedat și pe sora acestuia, Erado. Dar August îi alungă pe amândoi și proclamă rege pe Ardavast, fratele lui Tigran al III-lea.

Tigran III și Erado

Moneda lui Tigran III

Dar nu trecu mult, și Tigran al IV-lea și Erado, cu ajutorul Parților, se suiră din nou pe tron. În Armenia se întinse iarăși influența parților. Romanii, de astă dată, formară o expediție cu muntenii din Caucas cari năvăliră în Armenia.

Tigran al IV-lea își găsi moartea în acest război și cu el se și stinse dinastia Ardașizilor, după două veacuri de existență agitată. (1 după Christos).

CAPITOLUL XVIII.

Regii Armeni din Mesopotamia. — Abgar.

Vechii istorici Armeni, începând cu Moise de Khoren, vorbesc despre un șir de regi Armeni, cari au domnit întâi în Medzpin, strămutându-și, apoi, scaunul la Edesa. Trebuie deci, să admitem că în acele vremuri pierdute în negură, existau două regate armeneste, dintre cari a doua, la Sud, cu capitala Medzpin.

Acest capitol al Istoriei Armenilor e în legătură cu începuturile creștinismului în Armenia.

Deci, după vechii istorici Armeni, vedem pe tronul Armeniei din Mesopotamia pe Abgar, fiul lui Arșam (3 înainte — 34 după Christos). Era pe timpul când August opera în

Armenia Superioară. Intreaga Armenie era tributară Romei. Irod, guvernatorul Palestinei, își trimise statuia lui Abgar, spre a fi așezată în temple, alături de chipul Cesarului. Abgar refuză. Apoi, împiedecă trecerea prin țara sa a unei armate romane trimisă în Tracia. În această luptă murî, Iosif, nepotul lui Irod. Romanii nu luară în seamă incidentul acesta prin faptul că armata romană, din ordinul lui Cesar, urma să treacă prin pustiu, iar nu prin țara lui Abgar. Dacă armata romană apucase pe acest drum, acesta se datora lui Irod, care ținea să se răzbune contra lui Abgar.

Spre a cultiva relațiile cu Romanii, Abgar se duse la Roma unde fu primit cu mari onoruri de către August, cu care încheiă și un tratat de pace. Curând după aceea, murind August, Abgar trimise pe ambasadorii săi să reînolască tratatul cu Tiberiu. Dar ambasadorii săi fiind rău primiți de Germanicus, devenit Cesar, Abgar se hotără să declare război Romanilor și-și mută reședința la Edesa pe care o întări. Apoi, se duse la regele Parților să-i ceară ajutor. În drumul său, trecând prin Armenia Superioară, unde bântuiau neînțelegeri din cauza succesiunii tronului, consiliă pe rivali să ajungă la o înțelegere. În cele din urmă, însă, căzând bolnav, renunță la proiectul său de a se război cu Romanii și se întoarse în Edesa. Romanii, însă, începură să suspecteze loialitatea lui Abgar. Acesta, spre a-i domoli și a le recâștiga încrederea, trimise o delegație, care fu primită la Eleuteropol de către Marinus, guvernatorul Feniciei, Palestinei, Siriei și Mesopotamiei. Guvernatorul primi cu bunăvoință pe delegați și trimise lui Abgar următorul răspuns: „Nu te teme de nimic, numai caută să plătești în întregime tributul“.

Legenda lui Abgar.

Delegații trecuseră prin Palestina spre a vedea pe Isus. Intorcându-se în Armenia, ei povestiră regelui miracolele

făcute de Mântuitorul lumii, la cari fuseseră martori oculari. Cuprins de o profundă admirație, Abgar crezu că Isus este într'adevăr fiul lui Dumnezeu. El zise: „Aceste minuni nu sunt ale unui om, ci ale unui Dumnezeu. Nu, nu există nimeni printre oameni, care să învieze morții; Dumnezeu singur are această putere!”

Abgar suferea de lepră pe care o contractase cu șapte ani în urmă în Persia. Simțea dureri acute prin tot corpul și oamenii nu-i puteau face niciun leac.

Atunci, legenda spune că, el ar fi trimis lui Isus o scrisoare, prin devotatul său Anane, rugându-l să vie în Armenia să-l lecuiască.

Trimișii lui Abgar plecară la Ierusalim și întâlniră pe Isus chiar în ziua când își făcea intrarea triumfală în oraș. Aveau dorință arzătoare de a-i vorbi, dar nu îndrăzneau să se apropie de el. Ei vorbiră, deci, cu Apostolul Filip, căruia îi spuseră că vor să vadă pe Isus și să-i înmâneze o scrisoare. Filip comunică cererea lui Andrei și amândoi preveniră pe Isus. După istorici, faptul acesta e trecut în Evanghelie: „Unii dintre păgâni veniră să găsească pe Isus, dar cei cari îi auziră neîndrăsnind să raporteze lui Isus, ceeace au auzit, au spus-o lui Filip și lui Andrei cari o repetară stăpânului lor.”

Mântuitorul se bucură de faptul acesta, dar nu acceptă invitația ce i se făcea. Totuși, voi să cinstească pe Abgar cu un răspuns pe care i-l scrisese apostolul Toma.

Răspunsul era astfel conceput:

Răspuns la scrisoarea lui Abgar, scris de apostolul Toma, din porunca Mântuitorului.

„Ferice cel ce crede în mine fără a mă fi văzut! Căci e scris despre mine: „Cei ce mă văd, nu cred în mine, dar cei cari nu mă văd, vor crede și vor vedea“. Cât privește ceeace îmi scrii, de a veni lângă tine, trebuie să

îndeplinesc aci întreaga însărcinare pentru care am fost trimes, iar când voi fi îndeplinit totul, mă voi urca spre cel ce m'a trimes; și când voi pleca, voi trimete pe unul dintre discipolii mei, care va lecuî boala ta, îți va da viață ție și tuturor acelor cari sunt cu tine "

Un pictor care însoțea pe trimișii lui Abgar, folosindu-se de un momemt când Isus vorbea mulțimei, încercă să reproducă trăsăturile feței Mântuitorului. Dar toate încercările fură zadarnice. Isus îl văzu și în bunătatea-i nețărmurită, îl chemă lângă el. Apoi, luând o bucată de pânză, o apropiă de fața sa. Prin minune, chipul său divin se imprimă pe acea pânză pe care apoi o încredință pictorului spunându-i să o dea regelui ca răsplată pentru credința sa.

Anane și ceilalți trimiși se întoarseră lângă Abgar prezentându-i scrisoarea și portretul miraculos și povestindu-i cele văzute. Regele, primind prețiosul dar, îngenunchiă și se prosternă înaintea sfintei icoane. Indată simți o mare ușurare și așteptă, cu multă răbdare, împlinirea făgăduinței Domnului. Moise de Khoren asigură că în epoca în care trăia el, se păstra încă, în orașul Edesa, icoana aeeasta miraculoasă.

Vestea schimbului de scrisori dintre Isus și Regele Abgar se răspândi pretutindeni. Pe ruinile orașului Efesa (Aia-Suluk) s'a descoperit și inscripția cuprinzând această corespondență

Legenda lui Abgar are două texte originale: una în limba asiriană și cea laltă în limba greacă. Traducerea armeană a fost făcută de Moise de Khoren. Asupra legendei lui Abgar au apărut numeroase scrieri, între cari una mai recentă e a lui Carrière (La légende d'Abgar).

CAPITOLUL XIX.

Sf. Tadeu și Creștinismul în Armenia.

După înălțarea lui Isus, apostolul Toma trimise pe Tadeu, unul dintre cei 66 discipoli ai Mântuitorului, să vindece pe Abgar și să predice Evanghelia în Armenia.

Tadeu, sosind în Edesa, fu chemat îndată de rege, care îl întâmpină cu următoarele cuvinte: „Ești oare cu adevărat discipolul lui Isus, în veci bine cuvântatul? Ești acela pe care mi l-a făgăduit și poți să mă vindeci de boala mea?“ „Da, răspuse Tadeu; dacă crezi în Isus-Christos, fiul lui Dumnezeu, dorințele sufletului tău se vor împlini“. „Am crezut în Isus, zise Abgar, am crezut în Tatăl său; de aceea doream să pornesc, în fruntea armatei mele, să extermin pe evreii cari au crucificat pe Isus, dar am fost împiedecat de puterea Romană“.

Atunci, Tadeu începu să predice evanghelia regelui și tuturor locuitorilor orașului. Iși puse mâinele pe capul lui Abgar și-l lecu. Apoi, tămădui pe toți bolnavii și infirmii din oraș. Și toți crezură în Isus-Christos. Abgar se botează și tot orașul împreună cu el. Templele zeilor fură închise, iar statuile idolilor smulse de pe altare și pedestale și ascunse prin bălării. Abgar nu constrângea pe nimeni să îmbrățișeze credința creștină, dar, din zi în zi, numărul celor cari credeau în Isus, Fiul lui Dumnezeu, sporea. Astfel, Abgar fu primul rege creștin.

Tadeu, după ce consacră ca episcop pe Atte, meșteșugar de coifuri de mătase, lăsându-l vicar în Edesa, se duse mai departe predicând și botezând. Intre cei botezați fu și Sanadruk, moștenitorul lui Abgar și mulți principii și multe principese.

Pe poarta principală a Edesei era fixată statuia unei divinități grecești. Toți cei cari intrau prin această poartă trebuiau să se închine acestui idol. Abgar înlocui idolul cu

icoana lui Isus încadrând-o în aur. De desubt era săpată următoarea înscripție: „*Christos-Dumnezeule, cel ce își pune nădejdea în tine, nu se înșeală niciodată*“. De acum, toți cei cari treceau prin poartă, se închinau în fața sfintei imagini a Mântuitorului.

Abgar muri în orașul Edesa după o domnie de 38 de ani și fu trecut în rândurile sfinților. Biserica Armeană îi slăvește memoria în fiecare an.

CAPITOLUL XX.

Persecuțiile contra creștinilor.

Martiriul apostolilor Tadeu și Bartolomeu.

Indată după moartea lui Abgar, fiii săi, Anane și Sanadruk, își împărțiră țara între ei. Apoi, se lepădară de religia creștină, ascultând de îndemnurile unora dintre satrapii armeni, cari nu îmbrățișeaseră noua religie de cât de frica lui Abgar.

Idolii fură repuși în temple la locurile lor și se deslănțui o goană furioasă contra credincioșilor. Sanadruk voi să distrugă și icoana lui Isus așezată de Abgar pe culmea porței principale a Edesei. Dar episcopul Atte, prinzând de veste, zidi într'o noapte cuibul în care se adăpostea icoana, căreia, cu modul acesta, i se pierdu de urmă. După un timp, însă, icoana fu regăsită la Constantinopol și se zice că acum ar fi în Biserica Sf. Bartolomeu din Genua.

Apostolul Tadeu, care se afla în Cesareea din Capadocia, se întoarse la Edesa. El fu întâmpinat la fruntarie de mai mulți notabili, cari primiră religia creștină, își desfăcură bunurile și urmară pe Tadeu. Sanadruk, aflând de toate acestea, chemă pe apostol și-l condamnă la moarte.

Santukht, fiica lui Sanadruk, nevoind să renunțe la religia creștină, fu ucisă de regele furios. Biserica Armeană sărbătorește în fiecare an pe această principesă regală care a

primit coroana martiriului. La moartea ei se produsese miracole. Un satrap, impresionat, se botează cu toți ai săi. Regele, infuriat de această nouă convertire, ordonă ca satrapul să fie bătut de zid cu piroane roșite în foc. O femeie din elită, Zarmanatukht, care crezuse în Isus, cu toată familia sa, numărând două sute de membri, fu decapitată din ordinul regelui Sanadruk.

Între timp, sosi în Armenia apostolul Bartolomeu aducând o icoană a Sfintei Fecioare, pictată, după tradiție, de evangelistul Ion, pe lemn de cedru. El zidi o biserică în care așează icoana. Predicile lui convertiră multă lume între care pe sora regelui, Sanadruk condamnă la moarte și pe aceasta, iar pe apostol îl crucifică după ce îi jupui pielea de pe trup.

Sanadruk reclădi orașul Medzpin, distrus de cutremur și-l înconjură cu un îndoit șir de ziduri. În mijlocul orașului, își înălță statuia, care îl înfățișea ținând o monedă. Regele voia să spuie prin acest simbol: toate tezaurile mele le-am întrebuințat pentru construirea orașului Medzpin; nu-mi rămâne de cât această singură monedă.

El muri în urma unui accident, după o domnie de 38 de ani. Într-o zi, plecând la vânătoare, porunci servitorilor să meargă înainte și să tragă în animalele întâlnite. Unul dintre servitori aruncă o săgeată care, însă, se întoarse și veni să se înfigă în abdomenul regelui, omorându-l pe loc.

Toate acestea, cu privire la legenda lui Abgar, povestite, reluăm șirul evenimentelor petrecute în Armenia, din punctul de unde ne-am întrerupt, adică de la stingerea dinastiei Ardașizilor.

CAPITOLUL XXI.

REGII STREINI.

După Tigran al IV-lea, Armenia intră într'o epocă de frământări care dură peste o jumătate de veac. Mobilul acestei stări de lucruri era Coroana Armeniei disputată când de pretendenți partizani ai Romei, când de pretendenți sprijiniți de Parți. Țara, slăbită, nu putea să dispună de destinele sale, fiind împlicată de puternicii ei vecini. Astfel, în această perioadă se succedară pe tronul Armeniei mai mulți regi străini. Dacă autoritatea centrală se afla în mâini streine și sleită, organizația locală națională se întărea din ce în ce. Poporul nu prea ținea seamă de rege și vedea autoritatea națională armeană încarnată în satrapul Armean pe domeniul căruia trăia. Acest fenomen se datora regimului feudal și a dăinuit până la sfârșitul feudalității. Satrapul armean era reprezentantul dorințelor și aspirațiilor poporului. În cursul rivalității dintre Persia și Roma pentru hegemonie în Armenia, satrapia armeană se înfățișea ca protectoare a intereselor naționale și lua, față de regii impuși din afară, atitudinea dictată de aceste interese superioare. Dar, partidul național nefiind destul de puternic spre a-și dicta Romei voința, înclina spre Parți. Această înclinare, după Tacit, se explică prin afinitățile ce aveau Armenii cu Parții, de care se apropiau și cu obiceiurile lor. Afară de aceasta, în Armenia mai exista și un partid filoroman, datorit adepților culturii occidentale din Armenia.

Expediția muntенilor din Caucas, organizată de Romani și care a determinat distrugerea dinastiei Ardașizilor, fusese provocată prin înlăturarea de pe tron a lui Ardavast, protejatul lui August.

Starea de anarhie în care căzuse Armenia după moartea

lui Tigran al IV-iea, impunea o nouă intervenție a Romanilor. Impăratul Tiberiu trimise, de astă dată, în Armenia, pe fiul său adoptiv Calius Cezar, cu mandat de a supune definitiv această țară.

Regele Hrahades al Parților, nevoind să intre în război cu Romanii, se duse într-o întâmpinarea lui Calius, cu care se întâlni într-o insulă de pe Eufurat. În această întrevedere se stabili o înțelegere între cele două state mari cu privire la obiectul litigiului lor, Armenia. În baza acestei înțelegeri, Roma se angajea să nu mai intervie în afacerile lăuntrice ale Parților, iar în schimb, aceștia să nu intervie în afacerile Armeniei, lăsând suveranitatea acestei țări Romei (Mommsen). Potrivit acestui acord, Calius dete un rege comun Armeniei și Adrbadaganului și anume pe Arioparzan, de naționalitate Med, aducând prin aceasta o nouă știrbire independenței proprii a Armeniei. Partidul național armenesc se ridică cu armele împotriva acestui rege străin care fu asasinat. (2 după Chr.).

Calius intră cu armata sa în Armenia, dar fu ucis de satrapul armean Atlon.

Parții și Romanii, de comun acord, suiră pe tron pe Medul Ardavast al V-lea, dar și acesta fu răpus de Armeni.

Roma, în scop de a potoli rebeliunea Armenilor, proclamă rege pe Tigran al V-lea, evreu de origină. Acest Tigran, era unul din numeroșii zălogi princiarăi streini aflători la Roma. Dar nici domnia acestuia nu avu durată, căci Armenii suiră pe tron pe Erado, ultima regină a Ardașizilor.

Dar aceasta murind în scurtă vreme, Romanii proclamară rege pe Vonon, Med de origină și partizan al lor. Neagreat de Parți, Vonon abdică din ordinul Romei, care nu voia să intre în conflict cu Parții pe chestia succesiunii tronului Armeniei.

Armenia, căzând în anarhie, Tiberiu trimese pe Germanicus care, cu consimțământul poporului, sui pe tron pe

Zenon, de viță Romană. Acesta primi numele de Ardașes al III-lea.

După moartea lui Zenon, Ardavan I, noul rege al Parților, rupse tratatul cu Romanii și, în scop de a-și întinde din nou dominațiunea în Armenia, sui pe tron pe fratele său Arșag I.

Acesta fu ucis din ordinul lui Tiberiu, de către Mitridate, fratele regelui Georgiei, care cuceri Armenia și se proclamă rege. Atunci, Armenia se transformă în câmp de bătaie până la proclamarea ca împărat al Romei a lui Caligula. (37-41).

Ardavan se înțelese cu noul împărat, iar Armenia fu transformată într'o provincie a Parților. Dar, după moartea lui Caligula, Mitridate, care se afla la Roma, intrând în grațiile împăratului Claudius, năvăli în Armenia, cu o armată puternică, proclamându-se rege pentru a doua oară.

Mitridate, însă, nu se bucură mult timp de isbânda sa, fiind ucis, în urma unui complot, de vărul său Hradamisd, care îi luă locul. După doi ani, (53), murind și acesta, Armenia trecu în puterea dinastiei Arsacizilor. (Arșaguni).

PARTEA III.

DINASTIA ARSACIZILOR.

CAPITOLUL I.

Dertad I.

Suindu-se pe tronul Part Volagases I sau Vagharș, relațiile, dintre Parți și Romani se încordară din nou, fiindcă Volagases, voind să-și întinză țara, trimise pe fratele său mai mic, Dertad, în Armenia, iar pe un alt frate mai mare, Pegur, în Adrbadagan.

Vestea reocupării Armeniei de către Parți ajungând la Roma, noul împărat, Neron, se umplu de mânie și trimise pe Domidius Corpulon împotriva lui Dertad. Războiul dură multă vreme, dar fără rezultat decisiv. Ofensivele și contraofensivele se succedau pustilind țara. Neron trimise, de astă dată, pe Lucius Cesenius Pedus, care suferi o grea înfrângere din partea lui Dertad.

Atunci, Neron, în înțelegere cu Senatul Roman, hotărâ să trimeată o nouă expediție în Armenia, tot sub conducerea lui Corpulon, care fusese numit guvernator al Siriei.

*Dertad I.
Statuie de marmură, Muzăul
Luvru.*

Dertad, aflând de apropierea acestuia, ceru pacea pe care Corpulon i-o oferi. Clauzele principale erau: Armenia să aparție totdeauna unei ramuri colaterale a familiei regale Parțe, iar guvernul Roman să accepte ca coroana Armeniei să nu treacă pe viitor de cât principilor dinastiei Arsacizilor.

Cu modul acesta, Dertad I deveni întemeietorul dinastiei Arsacizilor, și plecă la Roma, unde fu încoronat rege. (66)

Serbările încoronării fură grandioase. Neron, trecând prin mulțime, se urcă pe tronul înălțat în mijlocul pieței orașului, urmat de Dertad, care, deasemenea, urcă treptele tronului, după ce se înclină în fața cezarului. Apoi, Neron puse pe capul lui Dertad coroana regală. Se organizară mari serbări populare cu ocazia acestui eveniment. Intreaga Romă era animată prin faptul că se pusese capăt unui război lung și obositor. După încoronare, Dertad se întoarse în Armenia, încărcat de prețioase daruri, ducând cu el și numeroși meșteri, cari reconstruieră capitala Ardașat.

CAPITOLUL II.

Expediția Impăratului Traian în Armenia.

După cucerirea Daciei (101), Impăratul Traian (98—117) desemnă rege al Armeniei, în locul lui Dertad I, mort, pe Așkhatar, fiul regelui Pagur al Parților.

Dar Pagur murind, succesorul său, Khosrov, alungă pe Așkhatar de pe tronul Armeniei, fără să ceară avizul Romei, și puse în locu-i pe Partamasiris.

Romanii socotind fapta lui Khosrov ca ofensă, declarară război Parților și trimiseră o armată spre Așdișat Partamasiris ieși întru întâmpinarea lui Traian, care conducea expediția, și-și scoase coiful regal în semn de supunere. Dar împăratul își continuă înaintarea și cuceri o parte din Armenia, transformând-o în provincie romană. În amintirea acestei

izbânzi, Traian bătu monede cu inscripția. **Armenia et Mesopotamia In Potestatem P. R. Redacte.** Impăratul era înfățișat cu lancea în mână între Tigru și Eufrat, având sub călcăie o femeie reprezentând Armenia.

Traian, după ce intră în Mesopotamia, cucerii Medzpinul și Edesa. Apoi, înaintă până în inima imperiului Part. Ajungând în apropiere de golful Persic, unde Tigru și Eufratul se aruncă în mare, începu să se gândească la cucerirea Indiilor. Dar, în timpul acesta, izbucnind revoluția în Mesopotamia, Traian se întoarse într'acolo spre a o înăbuși, dar muri la Selinonte în Cilicia. (117).

Moneda Impăratului Traian.

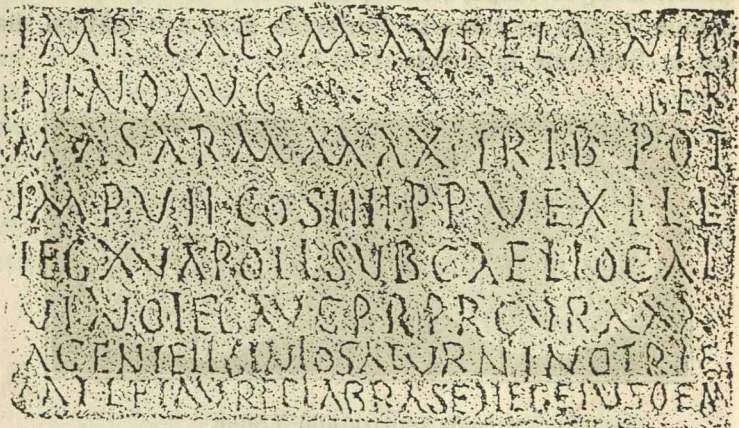
Urmașii lui Traian, Adrian și Antoniu Piu, ajunseră la o înțelegere cu Parții și restabiliră regatul Armeniei, suind pe tron pe Vagharș I. Se stabilise între cele două state contractante ca Armenia să fie guvernată de un rege Part sub suveranitatea Romei.

Dar, înțelegerea nu avu durată, căci noul Rege al Parților, în scop de a cucerii Armenia, sui pe tron pe fratele său Pagur, ceea ce provocă alte două expediții romane.

Prima fu zădărnicită, Romanii fiind biruiți de forțele unite ale Armenilor și Parților. Dar, la a doua expediție, mai puternică, trimisă de Marc Aureliu, (161—180) sub comanda lui Statius Priscu, guvernatorul Capadociei, capitala Așdișat

fu cucerită și ruinată. Pagur fu detronat, iar Soemus, un protejat al Romei, proclamat rege.

O nouă monedă fu bătută cu inscripția ; *Rex Armeniis Datus*. După această victorie, Priscu mută capitala la Vagharșabad (Caenopolis), care fu ocupată mult timp de o garnizoană romană. În privința aceasta există și o inscripție latină în acea localitate. Lui Soemus succedară Sanadruk și Vagharș al II-lea.

Inscripție latină la Vagharșabad.

Armenia mai avu de suferit invasiile romane sub Septimiu Sever (193—211) și Caracala (211—217). Acesta, invitând la Roma pe Regele Sanadruk al Armeniei, îl ținu în captivitate. Armenii luară armele, iar Caracala, spre a-i pedepsi, trimise împotriva lor pe Teocritos, care, însă, suferi o grea înfrângere din partea Armenilor.

În cele din urmă, sub Macrinus, succesorul lui Caracala, Dertad II fu proclamat rege al Armeniei.

În Istoria tradițională, el e cunoscut sub numele de Khosrov-cel-Mare și i se atribuie multe izbânzi împotriva

lui Ardaşir Sasanitul care, în momentul acela, ridicase Persia împotriva dominaţiunii Parţilor.

Istoricii Armeni povestesc că Khosrov, în amintirea victoriei reputată împotriva lui Ardaşir, zidi în Persia un oraş dându-i numele de *Tavrej*, cuvânt care înseamnă „aceasta este răzbunarea“.

Khosrov îşi găsi moartea într'un complot urzit de Ardaşir, cu sprijinul satrapului armean Anak, tatăl lui Sf. Grigore, Luminătorul Armeniei.

Dar imperiul Part era în declin. Ardaşir răsculase toată Persia împotriva dominaţiei Parţilor, care dăinua de peste patru veacuri. În cele din urmă, Ardavan III, regele Part, fu biruit în bătălia de la Ormuz, unde şi pieri. Cu modul acesta, se născu în Persia dinastia Sasaniţilor, întemelată de Ardaşir, sub a cărei dominaţie trecu şi Armenia.

În timpul domniei lui Khosrov se născu Sf. Grigore.

CAPITOLUL III.

Dertad III.—Intervenţia Romanilor pentru Armenia.

După câţiva ani de stăpânire Sasanită, prinţul moştenitor Dertad, care se afla la Roma, se sui, cu ajutorul Romanilor, pe tronul tatălui său, sub numele de Dertad al III.

Acest principe primise educaţie romană şi mânua armele cu o rară dibăcie. Era înzestrat cu o forţă atât de uriaşă, în cât istoricii vechi spun despre el că întrecea şi pe legendarul Achil.

Astfel, într'o zi, pe când conducea un car la cursele marelui hipodrom din Roma, fu răsturnat de adversarul său. Turbat de mânie, Dertad se sculă îndată, alergă după carul rival şi-l opri cu puterea braţelor sale, de şi vehiculul era tras de patru cai. Actele de curaj şi de eroism atribuite lui Dertad sunt numeroase.

În timpul acesta, Roma era în război cu Perșii. Șabuh Sasanitul sui pe tronul Armeniei pe un persan numit Ardavast (252), iar Dertad se refugiază la Roma. Dar, în anul următor, Împăratul Carus, atacând cu mari forțe pe Perși, liberă Armenia de sub jugul Sasanitilor și o dăte lui Dertad, care se sui iarăși pe tron, de astă dată fără nici o piedică.

În acest război, Perșii pierdută nu numai Armenia, dar și toate ținuturile dintre Mesopotamia și Tigru. (298).

Dertad sosi la Cesareea escortat de numeroase legiuni romane și fu încoronat, pentru a doua oară, Rege al Armeniei, de către principele Sempad Bacraduni, familia Bacraduni având, prin ereditate, dreptul de a depune coroana pe capul regilor Armeniei. Dertad intră triumfător în regatul său, înconjurat de satrapii săi, cărora le distribui diferite demnități. Satrapul Odă fu numit șef suprem al afacerilor țării, ca răsplată pentru serviciilor sale. Acesta, în timpul Sasanitilor, conservase tezaurul și ținuse în gazdă pe Khosrovitukht, sora lui Dertad.

Dertad avu numeroase lupte cu Perșii, ieșind totdeauna biruitor, grație pildelor de vitejie ce le da soldaților săi și forței sale urlașe, căreia nimic nu-i putea rezista.

El luă în căsătorie pe Așkhen, fiica regelui Alanilor, de la care avu un fiu cu numele de Khosrov.

CAPITOLUL IV.

ARMENIA ÎN EVUL MEDIU.

Feudalitatea. — Ca toate țările vechi, Armenia a fost o țară feudală. Feudalitatea armeană și-a avut denumirea-i proprie de *Nakharar*. După profesorul rus Marr, cuvântul acesta s'ar compune din Nakh = pământ și rar = stăpân sau șef. Deci, *Nakharar* însemna proprietarul pământului. Sistemul feudal, în Armenia, exista încă din timpul Urartiei și

Nairiei. În această din urmă țară, după inscripțiile urartice, existau peste 60 de regi mărunți. Nakhararii, fiind clasa diriguitoare, se intitulau și domnitori sau prinți. Marea masă a populației, lipsită de dreptul de guvernare, se numea vulgul. Ea trebuia să se supună și să plătească dările. Feudalitatea armeană și-a găsit forma-i definitivă sub dinastia Arsacizilor, imitând pe cea din Iran.

Fiecare fief își avea cetatea întărită, unde locuia Nakharrar-ul=seniorul. Aci erau concentrate administrația locală și viața intelectuală. Șeful guvernă în baza unei legislații tradiționale și sentințele lui erau definitive. În afacerile sale interne, Nakharrar-ul se bucura de autonomie completă. Își avea armata-i proprie și puneă biruri. Bunurile senioriale erau inalienabile. Dreptul de moștenire revenia celui mai vârstnic din familie.

În casele senioriale domnea oarecare lux. Se organizau petreceri cu mese îmbelșugate, vinațuri, danț și cântece. Nevestele seniorilor se numeau *dighin* = doamnă, iar flicele lor *oriort* = domnișoară. Ele primeau educație aleasă și trăiau în prințese. Locuințele senioriale erau mobilate cu sofale moi, iar dormitoarele căptușite cu draperii fine. Spălarea cu săpunul era obiceiul zilnic. Apa de spălat se aducea de copii, cari dădeau celor mari și prosopul de șters fața și mâinile. Nobilii se hrăneau, mai ales, cu carne fragedă de vânat și cu creeri de vișel. Averele unui senior se socoteau după numărul femeilor din haremul său. Limba vorbită de nobilime difera de a poporului de jos. Orice progres cultural, artele, științele erau apanagiul nobilimei. Sistemul feudal desvolta în popor spiritul de castă. Adesea se iveau certuri între seniori vecini, în chestiuni de pământ și degenerau în războaie în toată regula. Se întâmpla ca învingătorul să extermine, prin masacru, întreaga casă a adversarului. Între casa seniorială și iobagi mai exista clasa mijlocie a orașenilor, care se îndeletnicea cu comerțul și meșteșugurile, exer-

citade mai ales de populația evreiască, numeroasă în orașe.

Regele. — Numărul senioriilor se crede a fi fost de 4—500, în mijlocul acestei rețele se întindea domeniul Regelui, șeful suprem al tuturor, în câmpia Araratului. Seniorii prestau jurământ de credință Regelui și-i plăteau o dare. În caz de război, erau datori să furnizeze un contingent de trupe și să se supună ordinelor regale. Regele oferea vasalilor săi meritoși daruri constând din inele, cari serveau și de peceti, drapele și diferite podoabe. Dar avea dreptul să-i și pedepsească și să-i condamne la moarte. În cazul acesta, regele nu putea să confisce avutul celui condamnat, care avut revenea moștenitorului de drept. Regele se bucura de cele mai înalte onoruri. Avea privilegiul de a dormi pe pat de aur. Culoarea vestmântului regal era cea albă. Vestmântul, împodobit cu aur, argint și perle, producea o profundă impresie. Pe cap, Regele purta coiful regal Armean, făcut din stofă prețioasă împodobită cu broderii și pietre scumpe. Încălțăminte regală era de piele roșie. În zilele de sărbătoare, Regele purta și mantia de purpură cu care se arăta poporului în piața palatului, căruia i se mai zicea și Poartă. Regele lua loc pe tron, având în dreapta și în stânga pe vasalii săi, așezați și ei pe tronuri mai mici, fiecare după gradul ce-l avea la curte. Cele mai mari demnități erau ale vice-regelui, mareșalului, care comanda armata și căpitanului, care administra, mai ales, vistieria. Există o armată permanentă a Regelui. Rezervele erau furnizate de vasalii în caz de război. Armata era împărțită în diferite unități mari și mici cu drapelele și semnele lor distinctive. În caz de înaintare asupra inamicului, armata avea avant-gardă și arier-gardă precum și trupe pentru apărarea flancurilor. Pe câmp deschis, armatele își întăreau pozițiile cu ramparte. În caz de insucces, o armată în retragere se refăcea într'un careu de scutași cari, ridicându-și scuturile, formau un zid de apărare în jurul lui. Gradele militare erau: căpitan și

sutaș, iar armele de luptă: scutul, sabia, sulița, lancea, săgeata, paloșul și pumnalul. Cavaleria purta armură completă cu coif de aramă sau de fier.

Religia. Religia era zoroastrismul combinat cu divinități naționale și occidentale. Totuși, religia Armenilor păgâni avea un caracter național.

Zoroastrismul era o doctrină persană care își avea rădăcinile în Indii, patria comună a indo-eurpenilor și se înrudea cu vedaismul. Dumnezeuul acestei doctrine era Ahura-Mazda. Religia a fost reformată în veacul al VII de filosoful Zent, după al cărui nume cartea sfântă a Zoroastrilor a fost numită *Zentavesta*. Ahura-Mazda e creatorul a-tot-putinte, fără început și fără sfârșit. Cerul e vestmântul lui împodobit cu stele, iar soarele îi e ochiul. El a creiat lumea cu verbul. Tot ce a creiat el e bun. Pământul, apa, focul, omul, ca și lumina, căldura, viața, belșugul, și fericirea sunt operele lui.

Ahura-Mazda guvernează lumea prin spiritele cele bune, îngerii, cari sunt făpturile sale. Sufletele tuturor morților se transformă în îngeri.

Dar, cu tot monoteismul acesta infinit, Ahura-Mazda nu reprezintă decât o latură în dualitatea zoroastră.

În lumea aceasta, spunea doctrina persană, se dă o luptă permanentă și vecinică între binele și răul. Isvorul binelui e Ahura-Mazda, iar isvorul răului *Ahriman*. Ahriman nu este Dumnezeu, ci numai un spirit care, însă, are existență independentă, tot vecinică, fără început și fără sfârșit și e dotat cu putere creatoare. El e făptuitorul tuturor celor rele: morții, boalelor, frigului și tuturor viețuitoarelor necurate și vătămătoare. Ahriman e dușmanul omului creiat de Ahura-Mazda. Ahura-Mazda se luptă împotriva lui. În această luptă, omul e dator să fie de partea lui Ahura-Mazda.

Religia învață pe om regulile luptei pe care trebuie să o ducă împotriva relelor.

Mijloacele de luptă erau: puritatea, sfințenia, munca. Po-

porul era împărțit în trei clase principale : preotul, soldatul, și cultivatorul pământului. Dar locul de cinste îl avea acesta din urmă. În această privință cartea sacră spunea : e sfânt omul care își construiește locuința pe pământ și-și îngrijește de foc, de animale, de femeie, de copii și de turme. Cine muncește pământul și cultivă roadele câmpului, cultivă puritatea.

Cultul morților era foarte dezvoltat. Dar cadavrele nici nu se îngropau nici nu se ardeau, pământul și focul fiind lucruri sfinte, cari nu trebuiau puse în contact cu cadavrul, devenit impuritate în cele trei zile după sborul sufletului. De aceea, morții erau dați pradă păsărilor vorace, cari trălau cu mille în cimitire anume amenajate. Nu rămânea de cât scheletul care se îngropa.

Armenii nu adoptaseră orbește religia persană în toate preceptele ei. Păgânismul Armean era politeismul. Toți zeii formau o familie. Zeitățile de origină persană erau : *Aramast*, care corespundea lui Ahura-Mazda, creatorul.

Probabil că exista și *Ahriman* ca parte indispensabilă a dualității, de oarece, în vechia literatură Armeană, s'a păstrat forma *Haraman* al aceluși nume.

Anahit, fiica lui Aramast, era zeița bunului spirit al apelor, și reprezenta principiul rodniciei, al bravurei și avea numeroase temple cu idoli de aur.

Mihr, fiul lui Aramast, era zeul soarelui și al focului

Santamed, zeul pământului.

Tir, vechiu zeu persan, îndeplinia oficiul de secretar al zeilor Panteonului Armean.

Zeitățile de origină Asiriană erau : *Astghik*, concubina lui Vahakn ; *Nana*, încarna înțelepciunea, *Parşamin* era zeul cerului.

Clasa de sus, care considera cultura elenă ca primă condiție a nobleței, a asimilat Panteonul Armean cu cel elen. Astfel, Aramast era Teos, Mihr era Hepestos ; Anahit era

Artemis, iar Nana, Vahakn, Astghik și Tir, corespundeau cu Atenas, Hercule, Afrodita și Apollon.

Păgânismul exploata pe o scară întinsă simțimintele religioase ale poporului. Bogățiile imense ale templelor erau oferite de regi, nobili și norod.

Pentru administrarea acestor averi era preoțimea, care exercita o mare înrâurire asupra poporului, având în mâinile sale educația maselor. Tot de ea depindea și tălmăcirea legilor. Literatura era, deasemenea, un privilegiu al ei. Preoții lecuiau bolnavii și preziceau viitorul. Ei își întindeau înrâurirea și asupra regilor și nobilimei. Preoțimea cunoștea astronomia caldeo-egipteană. Anul armenesc era cel solar împărțit în 365 de zile sau 12 luni cu câte 30 de zile. Luna era împărțită în 4 săptămâni, iar ziua în 24 ore. Preoții mai aveau darul de a isgoni spiritele rele din trupul bolnavilor. Tratatamentul se aplica prin fumul plantelor aromatice și prin pronunțarea unor formule de cari spiritele rele aveau groază. Se mai întrebuițau, ca mijloace de lecuire, muzica instrumentală și farmecile.

Literatura.—În această perioadă, se zice că n'ar fi existat literatura scrisă, ci numai cea orală. Această aserțiune e greu de admis pentru o țară cu organizație în regulă, ajunsă, în anumite epoci, la o mare înflorire politică și care și-a impus limba elementelor străine. Toate acestea dovedesc că Armenia păgână nu putea să fie lipsită de literatura scrisă. Insuși Moise de Khoren spune că în templele idolatre din Armenia se găseau cărți cuprinzând evenimentele istorice ale timpului. Se vede, deci, clar, cum că creștinismul introdus în Armenia a căutat să șteargă amintirea idolatriei, distrugând nu numai templele ci și comorile literare păstrate în ele.

Astfel în cât, din epoca aceasta n'au rămas de cât fragmente de balade, poeme și legende transmise prin veacuri, cum sunt: răpirea principesei Satenik de către Ardașes, fastul nunții regale, blestemarea lui Ardavast de către

tatăl său, legenda lui Ardavast, poemul eroic al lui Vahakn, în fine, cântecele de slavă în cinstea zeitelor Anahit și Astghik. Apoi, din timpurile acele vechi, au mai rămas cântece de nuntă, formule pentru lecuirea bolilor și isgonirea spiritelor rele, cântece de leagăn, cântecele țaranului păgân cultivator de pământ, etc.

Artele. — După cum văzurăm, meșteșugurile, în Armenia, înfloreau încă din timpurile Urartiei și Nairiei. De și urme de artă plastică nu sunt, totuși, de sigur că Armenia veche, care avea două Capitale mărețe, cu temple idolatre pline de statui în piatră, în aur și bronz, trebuie să fi avut arhitecți și sculptori celebri. Există și până azi urmele unei construcții din capitala Ardașat, reclădită de Dertad I, cu ajutorul bănesc al lui Neron. Această construcție e în stil roman, cu totul străin în Armenia. Aceasta dovedește că arhitectura își avea caracterul pur armenesc.

CAPITOLUL V.

Nașterea și viața lui Grigore Luminătorul.

Creștinismul în Armenia.

Grigore era ultimul vlăstar al unei familii princiare al cărei șef, Anak, organizase complotul împotriva lui Khosrov I.

Ca pedeapsă, Anak fusese masacrat cu toată familia sa. Din acest masacru nu scapă de cât un copil născut în timpul unei călătorii a mamei sale, pe locul unde era îngropat apostolul Tadeu și care urma să devie într'o zi Luminătorul unui întreg popor. Copilul fu salvat de doica sa, Sofia, care îl duse în taină la Cesareea, unde îl creștu în religia lui Christos. Când bălatul se făcu mare se căsători cu Maria, fiica unui creștin cu numele de David. Din această căsătorie se nascură doi copii: Arisdakes și Vărtanes. Apoi, soții se despărțiră de bună voie, Maria retrăgându-se într'o mănăstire cu Aristakes care, mai târziu, se făcu monah și se

retrase în deșert atașându-se pe lângă un eremit, iar Grigore, spre a expia crima tatălui său, se duse la curtea lui Dertad, unde fu îndată admis pentru inteligența sa. În scurt timp, el deveni unul dintre slujiiorii cei mai ageri și mai devotați ai Regelui, care ignora antecedentele lui Grigore și nici nu avea cunoștință despre religia creștină a acestuia.

La intrarea triumfală a lui Dertad în Eriza, unde se afla statuia zeiței Anahid, Grigore era în suita Regelui. Dertad, după ce aduse sacrificii zeiței, ca recunoștință pentru binefacerile pe care le primise de la ea, însărcină pe Grigore să depună cununii, ramuri și flori pe altar.

Dar Grigore se scuză spunând că nu se închină de cât adevăratului Dumnezeu, creiatorul cerului și al pământului și că nu poate să aducă ofrande unor idoli ieșiți din mâinile oamenilor.

Dertad rămase surprins, căci nu se aștepta ca un slujitor ascultător ca Grigore să refuze de a îndeplini o poruncă. Îl trimise la închisoare.

A doua zi, însă, îl chemă și voi să afle în ce consta religia lui, încercând totodată să-l readucă la idolatrie. Dar, Grigore, rămânând neînduplecat, regele îl supuse la tot felul de torturi pe cari victima le suportă cu bărbăție.

Însuși regele nu se putea dumiri cum îndură un om asemenea chinuri.

Aflând, însă, că Grigore era fiul conspiratorului Anak, Dertad, cuprins de mânie, îl condamnă pe loc la moarte. După obiceiul timpului, Grigore, legat de mâini și picioare, fu aruncat într'un puț adânc, unde trăi 14 ani, neavând ca tovarăși de cât reptilele veninoase.

Fecioarele Ripsimeene. — (300). — În epoca aceasta, la Roma, unde pălăia creștinismul ca și în Armenia, se afla o mănăstire tainică de călugărițe creștine. Starița acestei mănăstiri se numea Kayane. Printre călugărițe era și Ripsime, de o rară frumusețe. Împăratul Dioclețian, voind să se căsă-

torească cu o fată tânără, trimise pretutindeni pictori spre a reproduce chipurile tuturor fetelor pe cari le-ar socoti frumoase, pentru ca să-și poată alege soția dintre ele. Emisarii săi descoperiră, în cele din urmă, pe Ripsime, căreia îi și pictară portretul pentru împărat.

Când cele 66 de monahe aflară de intențiile lui Dioclețian, se hotărâră să scape prin fugă. Trezeci și cinci dintre ele, între cari și starița Kayane și Ripsime, își căutară refugiul în Armenia și, ajungând cu bine la Vagharșabad, se ascunseră într'o vie de lângă oraș. Dioclețian, aflând de această fugă și de locul refugiului, scrisese lui Dertad să-i trimeată pe Ripsime la Roma, sau să o ia el-însuși de soție. Ripsime, descoperită în vie, fu smulsă din mijlocul tovarășelor ei și dusă la curtea regelui. Toate darurile, făgăduelile și amenințările lui Dertad nu putură, însă, să înduplece pe sfânta fecioară să cedeze voinței Regelui. Pe când Dertad, față de această împotrivire, era cuprins de furie, Ripsime isbuti să se furișeze din palat și se duse lângă tovarășele ei. Sbirii Regelui o găsiră în genunchi, rugându-se. Mai întâi, îi tăiară limba, iar apoi, întinzând-o pe pământ, îi arseră trupul cu facle aprinse. În cele din urmă, o tăiară în bucăți. Când cele-lalte monahe veniră să strângă rămășițele martirei, fură, la rândul lor, masacrate de călăi. Aceștia aruncară trupurile victimelor pe câmp, spre a servi de hrană vulturilor.

Biserica Armeană celebrează în toți anii aniversarea martiriului acestor 37 sante fecioare masacrate în anul 301.

Boala lui Dertad. — Moartea Ripsimeei cufundase pe Rege în cea mai adâncă tristețe, amintirea tinerei monahe nepărăsindu-l nici o clipă. Într'una din zile, ducându-se la vânătoare spre a-și mai risipi gândurile, deodată sări din carul său și începu să se înfunde prin crânguri întunecoase. Cu mare greutate curtenii îl duseră la palat. — Regele devenise furios și chiar, pe chipul lui senin altădată, se produsera

cele mai îngrijitoare transformări. De acum, Dertad avea o înfățișare mai mult animalică.

Pe când orașul Vagharșabad era consternat de starea lui Dertad, sora acestuia, Kosrovitukht, avu o viziune.

Îi apărură un înger care îi revelă că nimeni altul decât Grigore poate să tămăduiască pe Rege și că Grigore se află încă în viață în fundul puțului din Așdișat.

Prințesa își istorisi viziunea câtorva dintre curteni, cari rămaseră reci, socotind cu neputință ca Grigore să mai existe. Dar, aceiași viziune repetându-se de cinci ori în ziua următoare, se luă hotărârea ca prințul Oda să plece la Așdișat, spre a se convinge dacă Grigore trăește cu adevărat.

Grigore în viață. — Ajungând la marginea puțului din Așdișat, Oda lăasă o fringhie până în fund și strigă cu putere întrebând pe Grigore de trăiește. Și care nu-i fu mirarea când sfântul îi răspunse, cu o voce puternică, că e în viață, Grigore fu scos din puț, în mijlocul aclamațiilor unei mulțimi minunate și dus la Vagharșabad. Regele și toți notabili îl așteptau în afară din zidurile orașului. Toți i se închinară și-i cerură iertare.

Prima capelă creștină. — Grigore le predică Evanghelia și-i îndemnă să recunoască pe adevăratul Dumnezeu. Apoi, rămășițele fecioarelor Ripsimeene fură ridicate și înmormântate în via ce le servise de refugiu. Pe mormântul fecioarelor, Sf. Grigore ridică o capelă unde, timp de 60 zile, predică Evanghelia, Regelui, nobilimii și norodului, pregătindu-i pentru primirea tainei botezului. După aceea, cu consimțământul Regelui, Sf. Grigore răsturnă idoli și distruse templele. Ori unde se ducea, poporul venea să-l asculte și se convertea la religia lui Christos.

Între timp, regele Dertad și notabilii se întruniră în orașul regal Vagharșabad, alegând pe Sf. Grigore șef religios pentru conducerea noii Biserici Naționale. Atunci, Sf. Grigore plecă

în Cesareea, unde fu consacrat arhiepiscop al Armenilor de către Mitropolitul grec Leonce.

Reîntors în Armenia, Pontiful, după ce mai predică câtăva vreme, botează pe Rege, pe membrii familiei regale, pe satrapi și mulțimea credincioșilor.

Apoi, se începă clădirea, la Vagharșabad, a monumentalei catedrale Ecimiadzin, într'un loc desemnat de însuși Sf. Grigore,

Catedrala din Ecimiadzin.

potrivit unei porunci divine. Biserica aceasta, care există și acum, a rămas ca reședință a șefilor Bisericii Armene, cari au succedat Sfântului Grigore Luminătorul, sub denumirea de Patriarh sau Catoligos al tuturor Armenilor.

Prin stăruințele puse de Pontif și de Rege, creștinismul se propagă repede în aproape întreaga Armenia. Mănăstirile se înmulțeau, scaunele eparhiale înfloreau, biserici se înălțau pe întreaga suprafață a Armeniei.

În aceiaș epocă, Romanii, atrași de convertirea împăratului Constantin, primiseră și ei noua religie. Cu o suită numeroasă, Dertad se duse la Roma să felicite pe Impărat.

El era însoțit și de Sf. Grigore. Ambii fură primiți cu mari onoruri de împărat și de papa Silivestru. Cu acest prilej, se încheieă și un tratat între Romani și Armeni.

Istoricii moderni, vorbind despre Grigore Luminătorul, spun că era înzestrat cu o cultură solidă obținută în Cesareea. Era un predicător elocuent și fin, care isbutise să-și înceapă opera de propagandă a doctrinei creștine de la Rege și anturajul său, secondat, mai ales, de principese. Istoria modernă mai vede în Sf. Grigore un bun organizator dar nu admite ca distrugerea idolatriei să se fi putut efectua fără rezistență din partea unora dintre satrapi și aceasta se dovedește și prin faptul că partidul persan a dăinuit încă multă vreme în Armenia și a adus mult rău țării.

Sf. Grigore a mai reușit în întreprinderea sa atât de grea și grație împrejurării că Armenia era un teren pregătit pentru mișcările intelectuale.

El a ținut să înalțe Biserica Armeană pe temelii naționale, știind că, în alt mod, nu putea să obție un organism viu. În Orient, din timpurile cele mai vechi, religia era considerată ca instituția de căpetenie a unui popor. Templul încorona independența și existența proprie a acelu popor. Sf. Grigore nu recunoaște supremația Cesareei prin faptul că primise de acolo înaltul dar bisericesc. Pentru el, actul consacrării nu implica o datorie de supușenie și, ca atare, el considera Biserica Armeană ca independentă și autocefală. Și când trebui să predea conducerea Bisericii fiului său Arisdakes, nu mai trimise pe acesta la Cesareea, ci îl consacră el-însuși episcop.

În anul 325 se strânse în Niceia primul Conciliu universal bisericesc, în timpul domniei lui Constantin-cel-Mare. Biserica Armeană fu reprezentată în acest conciliu de episcopul Arisdakes, fiul Sf-tului Grigore, delegat de însuși Pontiful,

Aceasta denotă că moartea Sf-tului Grigore e posterioară datei Conciliului.

În timpul acela încă nu exista clerul monahal. Patriarhii se însurau spre a avea succesorii la Scaunul Bisericei. Lui Sf. Grigore îi succedară fiii săi Aridaches și Vărtanes. După moartea acestuia din urmă, fiu său *Husig* fu înălțat pe scaun. Dar nici unul din fiii lui *Husig* nevoind să îmbrățișeze cariera ecleziastică, dinastia Sf-lui Grigore se stinse și fu ales Patriarh episcopul Daniel, Siriac de origină.

Biserica exercita o mare înrăurire în statul Armean și Patriarhul dispunea de puteri egale cu ale Regelui. Ba uneori, el își lua chiar dreptul de a muștra pe monarh când socotea că acesta n'a fost la înălțimea îndatoririlor sale de rege creștin. În privința aceasta există o deosebire fundamentală între biserica Armeană și cea Greacă.

Împărații Bizantini s'au folosit de creștinism spre ași consolida absolutismul.

Împăratul era șeful Bisericeii, iar autoritatea bisericească supusă celei temporale. Era o continuare a sistemului adoptat încă din timpurile păgânismului. Imperiul Bizantin era eminent centralist. În Armenia, din nefericire, nu exista o putere centrală serioasă, ci dănuia feudalismul cu toate neajunsurile lui. Biserica creștină Armeană nu se ocupa de cât de crearea unei puternice centralizări religioase, precunizând menținerea feudalității în autoritatea politică. Regii, în loc de a se folosi de religie pentru unificarea Statului, ori se lăsau conduși de Biserică, ori declarau război acesteia, pricinuind, în ambele cazuri, mari neajunsuri pentru țară.

În ce privește pe Dertad, după moartea Sfântului Grigore, amărât de intrigile țesute de partizanii idolatriei persane împotriva Bisericeii creștine, ar fi abdicat spre a-și petrece restul zilelor în singurătate și pocăință. Unii spun că ar fi fost ucis, în timpul unei vânători, de câțiva satrapi idolatri.

CAPITOLUL VI.

Khosrov al II-lea Godak.

După moartea lui Dertad al III-lea, Krosrov al II-lea Godak (cel mărunț) fu încoronat Rege al Armeniei.

Lipsit de energie, noul Rege avu, mai întâi, de înfruntat un atac al popoarelor de la nord, cari pătrunseseră în Armenia sub conducerea regelui Sanesan. Khosrov și Patriarhul Vărtanes se refugiară într'o fortăreață. Dar, după un an, generalismul Vace Mamigonian bătu pe Sanesan și-l răpuse trimițându-i capul lui Khosrov.

Romanii, primind creștinismul, se stabili oarecari legături de coreligionaritate între ei și Armeni.

Șabuh, regele Persiei, văzu în această afinitate o primjdie pentru siguranța statului său și năvăli în Armenia, în scop de a întări acolo partidul persan. Satrapul armean Daren fu trimis contra lui, dar trecu de partea dușmanului Generalismul Vace năvăli atunci asupra trădătorului, pe care îl nimici cu întreaga-i familie, trecând prin ascuțișul sabiei și pe toți partizanii lui.

Războiul cu Perșii fu foarte violent și cu multe pierderi pentru ambele părți beligerante. Căzură din partea Armenilor Vace și alți satrapi.

CAPITOLUL VII.

Diran. (340 — 350).

Diran succedă tatălui său Khosrov al II-lea. În timpul domniei acestuia muri și bătrânul Patriarh Vărtanes, succedându-i fiul său Husig.

După moartea lui Vărtanes, partidul persan se întărise întinzându-și influența și asupra lui Diran care căuta să se scuture de tutela Bisericei.

Diran n'avea aceeași evlavie pentru religia creștină ca tatăl său și nu persecuta rămășițele păgânismului. De aci rezultă pe deoparte o apropiere cu perșii, iar pe de alta ciocniri violente cu partidul elen.

Conduita lui Diran și viața destrăbălată pe care o ducea, îi atraseră de mai multe ori muștrări din partea Patriarhului Husig. În cele din urmă, șeful Bisericii interzise Regelui și partizanilor săi accesul în biserică. Într'o zi, când Diran voi să intre în sfântul locaș, fu oprit de Patriarh, care îl admonestă și-l isgoni. Atunci Regele, lovit în demnitatea sa, porunci arestarea Patriarhului care expiră sub ciomegile sbirilor regelui.

Diran trăi vreme îndelungată în pace cu perșii, până fu pârat de șambelanul său Pizak, regelui Varaz Șabuh, cum că voește să ocupe Persia cu ajutorul Romanilor și să se proclame rege al Persiei al cărei moștenitor de drept se crede în calitatea sa de Part de origină. Regele Persiei, credul, invită pe Diran la o petrecere și, în toiul ospățului, îl încarcă de lanțuri, îl orbi, și-l trimise în captivitate cu toată familia lui.

Armenii, indignați de această mișelie, trimiseră o deputație la Constantinopol, cerând ajutorul împăratului Constantin al II-lea (337).

În timpul acesta, însă, Șabuh, regele Persiei, năvăli în Armenia, ruinând-o. Împăratul, la auzul atrocităților săvârșite și nevoind ca Armenia să cadă sub perși, porni în fruntea oștirii sale în Armenia, isgoni pe năvălitori, și puse stăpânire și pe toate avuțiile și pe femeile regelui persan.

Șabuh, înfricoșat, ceru pace. Diran, regele orb, putu să se întoarcă în țara sa împreună cu toți ceilalți prizonieri Armeni aflători în Persia. Dar, din pricina infirmității sale, nevoind să se urce pe tron, fiul său, Arșag al II-lea, fu încoronat Rege al Armeniei (351).

CAPITOLUL VIII.

Nerses-cel-Mare și Arșag al II-lea

În acelaș an, Nerses-cel-Mare fu ales șef al Bisericei.

Inzestrat cu o solidă cultură elenică dobândită în Constantinopol și Cesareea, Nerses-cel-Mare este una din cele mai mari fețe bisericesti din Istoria Armenilor.

Nerses, devenit Patriarh, căută să introducă cristianismul în conștiința maselor, înfățișându-i ca izvor al armoniei vieții sociale.

În acest scop, el întruni primul conciliu bisericesc Armean în Așdișat (354), organizând Biserica pe temeli noi. În baza acestor reforme, se înființară mănăstiri noi, congregațiile ocupându-se, pe lângă chestiunile teologice și de științe și furnizând dascăli pentru propagarea luminei în popor.

După organizarea bisericească, conciliul se ocupă cu viața laică, orânduind-o după principiile occidentale. Desființarea obiceiurilor referitoare la cultul morților, rămase din timpul păgânismului, legiferă căsătoria, oprind unirea rudelor apropiate și interzise sperjurul, beția, corupția și alte delikte morale.

Pentru aplicarea acestor principii sănătoase, Nerses-cel-Mare deschise școli în toate părțile și, în deosebi, pe lângă mănăstiri. O pleiadă de tineri, cari își făcuseră studiile la Constantinopol, Atena și alte centre civilizate, sprijiniră opera reformatorului. Apoi, Nerses căută să desvolte în popor simțământul carității, al umanitarismului, contribuind la îndulcirea moravurilor, la desvoltarea muncii colective și a spiritului de solidaritate și de conștiință a îndatoririlor publice.

Caritatea nu era necunoscută în Armenia păgână, dar nu ajunsese într'o stare înfloritoare, manifestându-se până atunci, mai ales, prin ospitalitatea largă oferită străinilor cari treceau prin Armenia. Conciliul din Așdișat introduse cari-

tatea europeană așa cum se practica în instituțiile văzute de Nerses. Se înființară, deci, aziluri, orfelinate, spitale și ospătaril pentru drumeți. Cerșetoria fu cu desăvârșire desființată. Istoricul Faustus de Bizanț, care se ocupă în mod larg de epoca lui Nerses și a lui Arșag II-lea, spune că toate nevoile celor săraci erau îndeplinite în anumite instituțiuni. Leproșii și, în general, bolnavii contagioși, isgoniți din societatea omenească, fură primiți în spitalele construite pentru ei și îngrijiți.

Toate aceste reforme și opere umanitare produsară o mare schimbare în bine în asprimea moravurilor asiatice de odinioară. Statul ajută în mod larg toate aceste opere. Regele și nobilimea avută își dau voios obolul, primind, în schimb, rugăciunile înălțate pentru binele lor, comerț pios ce există și în zilele noastre. Nerses, cu autoritatea-i înaltă, impunea tuturor, începând de la Rege și satrapi, să fie blânzi, iertători cu cei mici, să nu asuprească cu dări, să nu fie cruzi, amintindu-le că și aceia au un stăpân în ceruri. De altă parte, Nerses îndemna pe subalterni să fie respectoși și supuși către cei mari, stabilind în raporturile sociale norme noi de conviețuire. Și Nerses realiza aceste reforme, luptându-se cu marile greutăți pe cari le întâmpina, în această țară vecinic agitată, de către corifeii partidului persan.

O deputație, în frunte cu Nerses, plecă la Constantinopol spre a mulțumi împăratului și a renoi legăturile de prietenie între cele două națiuni. În lipsa lui Nerses, locul Patriarhului fu ținut de episcopul Khat. Din nefericire, Regele Arșag al II-lea, bun și ascultător în primii șapte ani de domnie, își schimbă cu totul conduita, urmând pilda tatălui său Dertad. Toate sfaturile episcopului Khat nu putură să aibă nici o înrîurire asupra Regelui.

Arșag începu prin a clădi un oraș nou căruia îi dăde numele de Arșagavan. În scop de a popula cât de repede

orașul, el lansă un edict în baza căruia nimeni dintre locuitorii noului oraș nu putea fi urmărit de justiție, pentru delictе și crime săvârșite aiurea. Și, într'adevăr, în scurt timp, orașul se umplu de hoți, de asasini, de femei cari își părăsiseră bărbații și de bărbați cari își părăsiseră femelle, de evadați și de alți răufăcători. Toți aceștia erau scutiți de orice pedeapsă și duceau o viață desfrânată în noul oraș. Satrapii, însă, nu puteau să tolereze această ingrămădire de oameni nedemni, al căror număr sporea din zi în zi, și murmurau împotriva Regelui. Acest oraș imoral, de care își legase numele Arșag al II, fu, după unii istorici, decimat de o groaznică epidemie, iar după alții, distrus de Regele Șebuh al Persiei, în urma cererii unor satrapi Armeni.

Între acestea, Nerses se întoarse în Armenia, dar nici sfaturile lui nu putură să întoarcă pe Rege din drumul pieirei în care intrase.

Astfel, Arșag, ascultând de intrigile unui oarecare Dirit, ucise pe vărul său Knel, răpi pe Parantzem, soția acestuia, remarcabilă prin frumusețea ei.

Nerses-cel-Mare, ne mai putând îndura această rușine, își părăsi scaunul, iar Arșag se bucură de o libertate și mai mare în continuarea faptelor sale.

Dar, pe când Arșag își ruina țara prin purtările sale, înstreinând simpatiile nobilimei și ale poporului, izbucni un crâncen război între Perși și Romani

CAPITOLUL IX.

Războiul Romano-Persan.— Sfârșitul tragic al lui Arșag.

În primăvara anului 359, Regele Șabuh, cu o armată de o sută mii oameni, atacă pe Romani. Dar el își începă campania năvălind în Armenia, în scop de a trece, pe această cale, în provinciile romane din Siria. El distruse Tigranacerta.

Împăratul Constantin, văzând pericolul ce-l amenința din Orient, întrerupse lupta cu rivalul său Iulian în Occident, și trecu în Antioche spre a pregăti expediția contra Perșilor. În această expediție, el își asigură alianța lui Arșag II, cu care se întâlnește în Cesareea. După ce isgoni pe Perși din părțile invadate din Armenia, Constantin urmărește pe inamic, dar, sosind iarna, se întoarce în Antioche, fără să termine campania. În anul următor, Iulian luându-i tronul, Constantin pleacă în contra lui, dar îmbolnăvindu-se pe drum, muri în Cilicia. Iulian, devenit stăpânitor al Imperiului, reinviă păgânismul, din care cauză fu numit de Biserică „Apostatul”. Arșag și alți prinți orientali se grăbiră să asigure pe împărat de prietenia lor.

În 363, Iulian, plecând din Antioche, își începu expediția contra Perșilor, cu o armată pe 65 mii de oameni, pe care o împărți în două luând comanda primei părți și încredințând pe cea de a doua generalilor săi Procopie și Sebastian. Această a doua armată, unindu-se cu cea a lui Arșag, urma să intre în Persia prin Media, pe când împăratul trebuia să înainteze direct asupra Capitalei Dizpon a Persiei. Iulian, trecând Tigul, puse foc flotei romane numeroase, spre a face cu puțință orice retragere a trupelor sale. Câmpiile fertile pe cari urma să le străbată erau mai mult de cât îndestulătoare pentru aprovizionarea trupelor. Dar perșii, urmând o veche tactică, evită orice ciocnire și puseră foc semănăturilor. De altă parte, desghețul acoperi pământul de apă și mocirlă. Iulian, spre a-și salva armata, rămasă fără provizii, renunță la planul de înaintare asupra capitalei, și începu să se retragă. În același timp, Arșag, victorios în prima parte a războiului, fu biruit în cea de a doua, perșii izbutind să-i întoarcă frontul. În împrejurările acestea, Iulian, mereu hărțuit de inamic, căzu rănit mortal.

Armata, îngrozită, proclamă împărat pe unul dintre generali, anume Iovinus; om slab și lipsit de caracter, de și

creștin de religie. Acesta ceru pacea care i se acordă de Șabuh, sub condiții umilitoare. Numeroase cetăți romane fură predate Perșilor. Prin aceeaș pace, Împăratul renunța la orice protecție asupra Armeniei și abandona pe Arșag II, aliatul său, la discreția regelui Persiei. În baza acestui tratat, pe care istoricul Ammianus Marcellinus îl califică de rușinos, Armenii primea o crudă lovitură, căci, abandonată de aliata ei, rămănea singură în fața teribilului dușman.

Cu ocazia încheierii acestui tratat, se ivește pentru prima oară în istoria internațională, fățarnicia și duplicitatea bizantină, pentru care nu exista nimic sfânt de cât interesele de stat.

Dar, urmărirea lui Arșag dete loc unui crâncen război pe care Armenia îl pierdură din cauza a doi trădători: Vahan Mamigonian și Mehrujan, cari conduseră cu succes armatele inamice. Prinderea Regelui nu se datorește de cât unui mijloc laș întrebuintat de Șabuh. Acesta, disperat de rezistența Armenilor, chemă pe Arșag, sub motiv de a trata pacea cu el. Arșag primi invitația încrezându-se în sarea și peceta gravată cu chip de leopard, trimise de Șabuh, cea mai sfântă formulă în materie de jurământ după religia zoroastră.

Cu modul acesta, Armenia deveni provincie persană. Dar nu trecu mult, și împăratul Vates (364), care succedase pe tron, rupse tratatul cu perșii considerându-l pe atât de rușinos pe cât de prejudicios din punct de vedere politic.

După aceea, proclamă rege pe Bab, fiul lui Arșag, și-l trimise în Armenia cu o puternică escortă romană (369).

Iar Arșag II-lea se sinucise în închisoare neputând îndura chinurile.

În legătură cu moartea tragică a acestui rege nenorocit, sunt mai multe legende populare. Arșag sfârșise prin a se resemna și nu mai prezenta nici o primejdie pentru Persani. Dar, Șabuh, spre a se convinge de simțimintele regelui captiv, în urma sfatului astrologilor curții, presări într'un

colț al cortului său pământ adus în taină din Armenia. Arșag, scos din celulă și introdus în cort, fu așezat mai întâi pe pământ persan. Șabuh, care îl aștepta, îi zise cu asprime:

— De ce te-ai ridicat împotriva-mi, când știai că te iubeam și doream să-ți dau pe propria-mi fiică de soție?

Arșag, deprimat, răspunse timid:

— Iartă-mă, o rege! Sunt vinovat, sunt în mâinile tale, ucide-mă.

Dar când îl conduseră în colțul cel acoperit cu pământ adus din Armenia, captivul, se transfigură, devenind deodată semeț și amenințător. Și când Șabuh îi adresă aceeași admonestare, Arșag îi răspunse:

— Să pieri din față-mi slugă rea; nu voi uita să mă răzbun și să-mi reiau locul pe care mi l'ai răpit....

CAPITOLUL X.

Bab.—Varastat.

Bab, fiul lui Arșag II, se urcă pe tron cu ajutorul Romanilor (369—373), iar Nerses-cel-Mare își reluu scaunul pontifical. Regele, sprijinit pe armata romană, nimiciri toate trupele persane aflătoare pe teritoriul Armeniei.

Șabuh năvăli de două ori în Armenia spre a se răzbuna, dar fu biruit și se retrase.

Mai târziu, Bab, încetă de a mai plăti tribut Romanilor și căută o apropiere cu Șabuh. Împăratul Vates, aflând de proiectele lui Bab, îl suprimă prin emisarii săi, în timpul unui ospăț, și sui pe tron pe Varastat, văr cu regele ucis. (375—378).

Pe timpul scurtei domnii a acestuia, se distinsese satrapul Manuel Mamigonian. Mare patriot și fire îndrăzneată, Manuel văzând că Varastat e un rege slab, care își mânjise și, mâinile în sângele generalismului Mușegh, pretându-se unor intrigă, se proclamă șef al armatei și isgoni pe rege.

După această lovitură, noul generalism convocă pe sa-trapi, luă puterea în mâinile sale și începu să guverneze cu multă pricepere.

Dar, gândindu-se că acțiunea sa ar putea să fie dăună-toare pentru țară, și, în urma înțelegerii cu Regina Zarmanatuht, soția regelui Bab, se decise să se împace cu Perșii nesocotind pe Romani.

CAPITOLUL XI.

Arșag III și Vagharșag.

Regina Zarmanatuht avea doi fii, pe Arșag și pe Vagharșag, cari fură încoronați regi nominali (377—386) cu ajutorul lui Șabuh al Persiei. Acesta trimise un guvernator persan cu numele de Suren, stăpânitorul de fapt al Armeniei. Armata romană se retrăsese de mult, astfel în cât Armenia se afla sub dominația persană.

În timpul acesta, Șabuh al II-lea murind, fu proclamat rege al Persiei Ardașir al II-lea. Trădătorul Mehrujan, în scop de a provoca turburări și de a se folosi de ele, găsi mijlocul de a semăna zizanie între Perși și Armeni.

Manuel atacă armata persană de ocupație și o nimici, trimițând peste graniță pe guvernatorul Suren.

Atunci, Regele Ardașir trimise în Armenia trei expediții cari fură nimicite. A patra expediție fu trimisă în Armenia sub conducerea trădătorului Mehrujan care, însă, fu crunt bătut și ucis de prințul Papik, iar capul lui, înălțat pe o suliță, plimbat printre rândurile armatei naționale.

În urma acestei strălucite victorii, Arșag III fu proclamat rege efectiv al Armeniei. Fratele său Vagharșag avusese o viață foarte scurtă.

CAPITOLUL XII.

Impărțirea Armeniei între Perși și Bizantini.

După moartea lui Manuel Mamigonian, satrapii Armeni, nemulțumiți de Arșag III-lea, cerură lui Șabuh al III, succesorul lui Ardașir, să le dea un alt suveran (384—389). Regele Persiei, căruia îi conveneau orice neînțelegeri iscate printre Armeni, proclamă rege pe Khosrov al III-lea, pe care îl trimise în Armenia în tovărășia guvernatorului persan, Zig.

Arșag al III-lea, văzându-se detronat, fugi în Bizanț.

De aci se nascu perspectiva unui nou război greco-persan, din care Armenia nu putea să iasă decât ruinată.

Impăratul Teodosiu trimise oaste în Armenia spre a restabili pe tron pe protejatul său, iar Perșii intrară în regiunea Araratului spre a sprijini pe Khosrov.

Dar, cele două puteri, înainte de a începe ostilitățile, ajunseră la o împăcare, convenind să împartă Armenia între ele. Cea mai mare parte a țării, reprezentând $\frac{4}{5}$ din teritoriul total, fu atribuită Persiei, iar restul, Bizanțului. De astă dată, lovitura era mortală. Iată care fu, deci, politica unui împărat al creștinătății față de un popor creștin, care de două veacuri lupta pentru creștinism și propagarea culturii elene. Aceasta fu încă o dovadă că pentru împăratul Teodosiu, religia creștină nu era un scop ci un mijloc. (387).

De la data aceasta, Arșag rămase ca rege nominal în Armenia Persană. Dar, după doi ani, Arșag, în urma unui război civil cu Khosrov, abdică, astfel în cât, regatul său fu guvernat, mai departe, de principi trimiși direct din Constantinopol (Comes Armenae).

În ce privește Armenia persană, acolo fu proclamat rege Vramșabuh, fratele lui Khosrov, acesta din urmă fiind detronat în urma cererii satrapilor Armeni (391).

Dar, împărțirea aceasta a țării avea un caracter mai mult

aparent din cauza vechilor forme de organizație internă bazată pe autonomie. După spusele lui Faust de Bizanț, atât pentru Perși cât și pentru Greci, Armenia se presenta ca un regat bogat și puternic.

Astfel, Armenia, deși trunchiată, păstra intacte forțele ei interne și curentele politice formate în masele populare. Luptele dintre cele două partide continuară aprig, creștinii tinzând spre Occident și eleeism.

CAPITOLUL XIII.

V R A M Ș A B U H .

Inventarea scrisului armean de către Sf. Isaac și Mesrob.

Vramșabuh se bucură de o domnie pacinică de un sfert de veac (389—414). Fără a fi rășboinic, acest rege era un mare prieten al literaturii. Epoca aceasta de pace, de care se bucură Armenia timp de trei decenii, se datorește faptului că regii cari se succedară în acest interval de timp pe tronul Persiei, adoptară o politică nouă: în afară relații prietenești cu Bizanțul, iar înăuntru: luptă aprigă contra preoțimei și nobilimei spre a le slăbi influența. Ca urmare a acestei politici, regii persani încetară un timp, de a mai persecuta pe creștini. Grație acestui răgaz, religia creștină se întări și mai mult în Armenia. Pe atunci, pe scaunul patriarhal se afla Sf. Isaac. Acest prelat, demn urmaș al lui Grigore Luminătorul și Nerses-cel-Mare, propagă creștinismul în Armenia, evitând totdeauna mijloacele de constrângere. Armele de cari se servea se pot rezuma într'un singur cuvânt: cultura.

În opera aceasta, Sf. Isaac se bucură de colaborarea lui Mesrob, cunoscut și sub numele de Mașdoț. Misionar neobosit și bun predicator, Mesrob cutreera întreaga țară predicând, instruind și recrutându-și discipoli. Mesrob, care învățase

în Cesareea și în Bizanț, era un profund cunoscător al limbilor cărturărești sirlană și persană. Pe atunci, în bisericile armenesti, sfânta Scriptură se citea în aceste limbi streine. Cărțile serviciului divin nu erau traduse în limba Armeană, pentru cuvântul că această limbă nu poseda caractere proprii. Marea masă a poporului nu pricepea slujba bisericească. Deși se găseau eclesiastici cari tălmăceau credincioșilor cele citite, dar aceasta încă nu era de ajuns pentru ca poporul să se pătrundă de preceptele evanghelice.

În urma călătoriilor întreprinse în scopul luminării poporului, Mesrob ajunse la convingerea că limba Armeană avea neapărată nevoie de scriere proprie și, întorcându-se în Vagharșabad, își comunică gândul Sf-tului Isaac. Într'adevăr, limba Armeană, înlăturată atât din cercurile bisericesti cât și de clasa de sus, era expusă la peire sigură. Chestie vitală, la care se gândise adesea și Sf. Isaac. Patriarhul se bucură mult de propunerea lui Mesrob pe care o prezintă regelui Vramșabuh. Acesta, nu numai că împărtăși vederile celor doi eclesiastici, dar le dete indicațiunea prețioasă că episcopul Daniel al Siriei se afla în posesiunea unor asemenea caractere. Un curier trimis îndată în Siria aduse caracterele. Dar, după încercări cari durară mai bine de doi ani, Mesrob ajunse la concluzia că aceie litere nu erau suficiente spre a reda în scris limba Armeană. De aceea, luând cu sine pe doi din discipolii săi, făcu o lungă călătorie în Occidentul civilizat, consultându-se cu savanții timpului. Mesrob se opri și la Edesa, mare centru armenesc. Nicăeri, însă, nu putu să găsească vre-o lumină pentru realizarea operei sale.

În cele din urmă, se stabili în orașelul Samosad, situat în partea de vest a Edesei, pe fruntaria Ciliciană.

Aci se consacră cu totul operei sale. Și, convins că nimic nu se poate realiza fără intervenția divină, se ruga zi și noapte. Pradă vedeniilor mistice, i se părea că ființe supranaturale îi insuflau forme și idei. Și iată că în orașelul acesta

obscur, Mesrob reușește să dea forma definitivă caracterelor Armene, cuprinzând toate sunetele limbei și corespunzând din toate punctele de vedere scopului urmărit.

ա բ գ դ ե զ լ ժ
 ժ ի լ լւ ծ կ Ն Ձ Պ Ճ
 ժ' յ ն շ ո չ պ ջ ու ս
 զ ա բ զ լ ժ թ կ օ Ֆ

Alfabetul limbei Armene.

Se susține de unii că alfabetul armean ar fi exclusiv opera lui Mesrob, dar mai există și părerea că Mesrob s'ar fi folosit și de caracterele păstrate de episcopul Daniel, pe cari le-ar fi perfecționat cu adăogirile și modificările cerute de limbă. Și se mai crede că alfabetul Danielean conținea vechile caractere armenesti căzute de veacuri în desuetudine, căci, după cum arătarăm și în altă parte, e inadmisibil ca o țară organizată ca Armenia, cu o limbă răspândită și impusă chiar popoarelor streine conviețuitoare, o țară cu un cult, cu o civilizație, să nu fi avut alfabet propriu.

Mesrob, întorcându-se în Armenia cu opera sa desăvârșită, fu primit cu mare bucurie de Rege, de Sft. Isaac și de popor. De acum, se inaugura o eră nouă de cultură și de progres pentru națiune.

Se începu, îndată, o mare mișcare culturală în toată Armenia. Se deschiseră numeroase școli, unde nobilii și poporul se duceau să învețe. De acum, în nouile școli nu se mai învățau limbile persană și siriană, ca pe vremea lui Nerses-cel-Mare, ci limba Armeană. Cultura poporului era

Nota. — Sunetele caracterelor armenesti sunt: a, b, ch, d, ie, z, è, â, t, j, i, l, kh, (gutural), dz, gh, h, ț, gh, dj, m, h, n, ș, vo, ce, p, ce, rh, s, v, d, r, ț, w, ph, k, iew, o, f.

așezată pe baze naționale. Și această cultură fu singura pavază care păstră neamul în lungile veacuri de restriște până în zilele noastre, Regele luă parte largă la realizarea acestui progres. Sft. Isaac așternu în limba Armeană Sfânta Scriptură. Limbile streine fură excluse din Biserică, unde nu se mai slujea decât în limba țarei, spre marea bucurie a întregii națiuni. Neobositul Mesrob, cutreerând țara, îndruma școlile și le da viață nouă. Cu propășirea școlilor și răspândirea preceptelor evanghelice într'o limbă cunoscută tuturor, dispărură din Armenia și ultimii adepți ai păgânismului. Domnia lui Vramșabuh e considerată ca epoca de aur a literaturii Armene.

CAPITOLUL XIV.

Sfârșitul dinastiei Arsacizilor.

Bunul rege Vramșabuh murind, tronul Armeniei fu ocupat succesiv de doi regi cari avură o domnie foarte scurtă.

Între timp, producându-se turburări în Persia, pentru succesiunea tronului, Armenii, spre a scutura jugul persan, se aruncară asupra trupelor persane din țară, măcelărindu-le și isgonindu-le peste graniță. În urma acestui act, însă, deși reușit, Armenia rămase timp de trei ani în completă anarhie (420—423).

Pe tronul Persiei se suise, în fine, Vram. Armenii îi cerură să le dea un rege din dinastia Arsacizilor. Vram primi și proclamă rege pe Ardașes al III-lea, fiul lui Vramșabuh.

Dar, noul rege era un tânăr vițios și corupt. Satrapii, neputându-l tolera, propuseră Sfântului Isaac să ceară regelui Persiei detronarea lui Ardașes.

Patriarhul refuză și îndemnă pe satrapi să renunțe la un proiect atât de primejdios pentru patrie. Dar satrapii rămaseră neînduplecați și trimiseră la Curtea persană o deputație în care figura și un preot numit Surmag. Deputația pâră

atât pe Ardașes cât și pe Sft. Isaac. Atunci, Regele Persiei ordonă ca ambii să fie aduși în fața lui și, după o judecată sumară, detronă pe Ardașes, scoase din scaun pe Patriarhul Isaac și numi ca Patriarh pe Surmag. Atât Ardașes cât și Sf. Isaac fură oprți în Persia.

În urma acestui act, dinastia Arsacizilor luă sfârșit.

Funerariile lui Mesrob.

Moise de Khoren face în modul următor elogiul Sfântului Isaac: „Născut muritor, Isaac lăasă despre el o amintire nemuritoare. El cinste imaginea lui Dumnezeu, nu făcu rușine celui care îl alesese. Nici boala, nici bătrânețele nu l-au înduplecat să se odihnească. Datori suntem a face elogiul acestui părinte în termenii cel mai pompoși și expresiile cele mai sublime“.

Iar despre Mesrob, marele istoric se exprimă ast-fel: „Mesrob... întrecea în virtuți pe contemporanii săi cei mari virtuoși. Nici odată mândria sau dorința de-a place n'au putut să-l stăpânească. Bland și binevoitor, negândindu-se decât la bine, Mesrob avea toate calitățile cari fac pe om demn de ceruri. Exteriorul său avea ceva îngeresc, spiritul său era puternic, elocința sa măreață, perseverența sa neșovăitoare, ținuta sa majestoasă, sfatul său prețios, credința arzătoare, speranța neclintită și răbdătoare, prietenia sinceră, învățământul plin de farmec“.

Mesrob muri în ziua de 19 Februarie 441. Legenda spune că în momentul când își da duhul, se văzu deasupra casei unde locuise, o lumină intensă având o vagă formă de cruce.

Corpul lui Mesrob fu transportat în satul său de naștere, Oșagan, unde, în timpul funerariilor, minunea crucei luminoase se repetă. Trei ani mai târziu, pe mormântul lui fu ridicată o capelă, unde fură îngropate și rămășițele pă-mântești ale altor luptători ai religiei creștine.

CAPITOLUL XV.

Epoca Guvernatorilor (Marzbani).

După căderea Dinastiei Arsacizilor, Armenia persană fu guvernată, timp de 456 ani, de către guvernatori trimiși mai întâi de regii Persiei, iar după învazia arabă, de către Califii din Damasc.

În Armenia Greacă domnia acelaș regim, guvernatorii (comes) fiind trimiși din Constantinopol.

Marzbanii dispuneau de autoritate absolută și guvernau după plac, fără nici un fel de control, având dreptul de viață și de moarte asupra supușilor fără a referi Suveranului.

Totuși, ei nu puteau să schimbe ierarhia satrapilor Armeni sau să le confisce domeniile. Deasemenea, n'aveau dreptul să aducă trupe streine, armata rămânând cea veche,

compusă numai din Armeni. Marzbanii își aveau reședința la Tevin, unde strângeau dările destinate regelui persan sau califului. Demnitatea de *marzban* era încredințată de multe ori și Armenilor, cari se bucurau de aceeași autoritate și aceleași privilegii ca și ceilalți.

Provincia era guvernată, ca și mai înainte, de satrapii Armeni, puși sub autoritatea guvernatorului central.

Principii din familiile Mamigonian, Bacraduni și alți, deși depinzând de marzban, avură, adesea, comandamentul superior al armatelor Armeniei.

CAPITOLUL XVI.

Persecuțiile contra Creștinilor.

Primul marzban numit în Armenia, de către regele Vram al V-lea al Persiei, fu persianul Vehmihrșabuh (430). Sub guvernarea acestuia Armenia se bucură câțiva ani de liniște. Dar, murind Vram, și succedându-i Hazgherd al II-lea, se redeschise în Armenia o cumplită epocă de persecuții sângeroase.

Acest despot fioros, în al patrulea an al domniei sale (452), ascultând de sfaturile vizirului său Mihrnerseh, mare dușman al creștinilor, se hotărî să șteargă urmele religiei creștine din Armenia și alte ținuturi subjugate, în scop de a înlătura, pe viitor, orice amestec bizantin în aceste țări. În ce privește Armenia, el fu secundat, în opera sa de distrugere, după cum vom vedea, de doi satrapii Armeni, ambii apostatați, Vahan Varaz și Vasak Sluni, stigmatizați în istorie ca trădători de neam.

Hazgherd al II-lea, spre a putea lucra fără nici o piedică din afară, își începîu acțiunea prin a ataca posesiunile bizantine din Asia Mică, distrugând mai multe orașe și ruinând bisericile. Teodosiu al II-lea, Împăratul Constantinopolului,

(408 — 450) surprins și înfricoșat, ceru pace prin generalul Anatol, reprezentantul său în Orient.

De acum, având mâna liberă, Hazgherd dete un edict prin care invita poporul Armean să primească religia zoroastră. Edictul avea și o anexă în care se enumerau avantajii acestei religii față de cea creștină.

Maimarii Armeni, primind edictul, se întruniră în adunare națională, sub președenția Patriarhului Iosif I, succesorul lui Isaac. La această adunare erau de față toți episcopii, principii, între cari și satrapii Vasak Siuni, guvernatorul numit de Perși și Vartan Mamigonian, comandantul armatei.

Adunarea, cercetând cuprinsul edictului, trimise lui Hazgherd un răspuns negativ, exprimându-și și indignarea.

Regele, cuprins de mânie, chemă pe toți șefii Armeni în Persia pentru a se explica.

Vasak și Vartan se supuseră, de și bănuiau intențiile regelui și primejdia ce îi aștepta. Ei plecară, deci, în Persia, însoțți de mai mulți satrapi, jurând dinainte pe sf. Evanghelie de a nu se lepăda în nici un caz de religia creștină. Hazgherd îi primi cu dușmănie și le făcu cunoscut că moartea și exilul îi așteaptă dacă nu se convertesc la religia zoroastră. Vartan răspunse regelui, îmbărbătind pe însoțitorii săi, prin atitudinea-i eroică. În cele din urmă, Hazgherd acordă deputației un răgaz de trei zile pentru răspunsul definitiv.

— Ce nebunie, zicea regele, să crezi într'un Dumnezeu care a fost răstignit, care a murit și a fost îngropat..

Un tânăr prinț Armean, cu numele de Karekin, ne putând suporta aceste blasfeme, ripostă :

— O rege, de unde știi că Dumnezeuul nostru a fost răstignit, ucis și îngropat ?

Regele îi răspunse :

— Din cărțile erorilor voastre, cari au fost citite în prezența mea.

Tânărul satrap reluă :

— De ce, o rege, ai îngăduit să ți se citească numai până în acest punct? Poruncește să se urmeze cu citirea cărților noastre și vei afla învierea Dumnezeului nostru, înălțarea lui în cer și făgăduința de a reveni printre noi o ultima oară.

— Toate acestea nu sunt de cât neadevăruri, isbucni regele, furios de îndrăzneala lui Karekin, care urmă :

— Dacă crezi că patima și moartea sa sunt adevărate și demne de crezut, trebuie să socotești ca și mai demne de credință glorioasa-i înviere și înălțare și să nu le privești ca neadevăruri.

Pentru răspunsurile lui îndrăznețe, tânărul prinț fu aruncat în închisoare.

După trei zile de consfătuiri neîntrerupte, satrapii Armeni, având în vedere că prin moartea lor ar avea mult de suferit atât Armenia cât și cauza creștinismului, se deciseră să simuleze că acceptă religia zoroastră și, o dată scăpați din ghiarele lui Hazgherd, să se întoarcă în patrie și să declare războiul sfânt.

Vartan Mamigonian, care era un fervent creștin, nu admise de cât cu mare greutate chiar simulacrul acesta de convertire la cultul păgân.

La expirarea termenului, când satrapii aduseră răspunsul lor afirmativ regelui, acesta, plin de bucurie, îi încărcă de onoruri și-i trimise pe la vetrele lor, însoțindu-i de preoți zoroastri, însărcinați cu deschiderea școlilor noi, pentru răspândirea zoroastrismului.

Înainte de a se despărți de rege, satrapii asistară la ceremonia adorării soarelui, în prezența regelui și curții sale. Unul dintre satrapii, spre a risipi din mintea lui Hazgherd al II-lea orice urmă de bănuială, după ce se prosternă înaintea soarelui ce se ivise pe orizont, zise :

„O rege, bunicii tăi ne iubeau mult, dar nu voiau de cât fericirea noastră fizică; dar tu, tu ne dai dovada unei solitudini încă și mai mari, căci vrei să ne oferi fericirea eternă pentru sufletele noastre. Dacă am servit cu voie bună, pe străbunii tăi, cu cât mai mult îți vom fi ție devotați“.

Totuși, Hazgherd opri la curte ca ostateci pe cei doi fii ai marzbanului Vasag Siuni.

Vestea apostasiei maimarilor produse adâncă desolare în Armenia. Poporul, sub conducerea preoțimeii, se hotărî să declare războiul sfânt. Tatăl nu trebuia să se mai gândească la fiul său și nici fiul la tatăl său. Toți luară armele, deciși să moară pentru religie și patrie. Pseudo apostazi, urmași de magi zoroaștri și de trupe persane sosiră, în fine, în Armenia. Ei poposiră lângă un sat unde rămaseră douăzeci de zile așteptând venirea altor trupe. Șeful magilor voi să facă o încercare în sat, dărâmând biserica. Dar Leonce, preotul bisericii, opuse o rezistență eroică. Poporul, îmbărbătat de pilda păstorului său, izgoni pe perși.

Vestea primejdiei naționale se întindea din ce în ce și în toate unghiurile țării se înarmau până și bătrânii, femeile și fetele tinere, pentru lupta cea mare.

Patriarhul Iosif, din partea-i, înflăcăra avântul acesta eroic. Preoții și episcopii figurau în primele rânduri ale luptărilor.

Vartan Mamigonian, față de această mișcare a poporului, convocă o adunare și se puse în capul luptătorilor. Mare fu bucuria credincioșilor când se știu că apostazia maimarilor nu fusese de cât o simulare pentru reușita cauzei și că ei, departe de a dezerta de la datorie, vor conduce în persoană rezistența. Apoi, adunarea făcu cunoscut guvernatorului Vasag hotărîrea luată de a lupta până la ultimul om împotriva impietărilor persane. Guvernatorul, gândindu-se pe deoparte la cei doi fii ai săi sechestrați la curtea persană, iar pe de alta,

șocotind că, printr'un act de devotament către Hazgherd, ar putea să devie odată și rege al Armeniei, nu-și dete consimțământul de cât fără voie și cu gânduri ascunse.

După aceea, toți cei de față depuseră jurământ pe Sf. Evanghelie de a rămâne credincioși religiei lor și, înainte de a se despărți, se duseră în corpore la biserică să solicite binecuvântarea cerească.

CAPITOLUL XVII.

V A R T A N I E N I I.

Primul războiu religios.

Satrapii formaseră o armată de o sută de mii de oameni, care, din primul moment, curățî țara de Persani, dărâmând templele ridicate de ei în pripă.

În timpul acesta, Perșii pregăteau o invasie care urma să pătrună în Armenia prin Aghvank, țară creștină și aliată Armenilor. Expediția această era condusă de Mihrnerseh,

Forțele armene fură împărțite în trei corpuri de armată. Primul corp, comandat de Nerșabuh, se dirijă spre Aذربaidjan, spre a împiedica invasia persană prin această parte; corpul al II-lea fu încredințat lui Vartan Mamigonian, cu însărcinarea de a se duce în ajutorul Aghvanilor, iar corpul al III-lea, fu pus sub comanda lui Vasag Siuni, cu menirea de a menține ordinea în interior și de a interveni la nevoie.

Pe de altă parte, Armenii, trimiseră o deputație la Constantinopol să ceară ajutorul lui Teodosiu-cel-Mare, pentru apărarea cauzei creștinătății, ajutor care nu sosi niciodată.

Ei nu așteptară, însă, răspunsul împăratului, și, fără a pierde timp, deschiseră ostilitățile.

Îndată ce, însă, cele două corpuri de armată plecară în spre destinațiile lor, Vasag desvăluî Perșilor întregul plan de luptă, dând lui Mihrnerseh toate detaliile cu privire la forța

numerică a trupele plecate. Trădătorul scrisese lui Mihrnerseh : „Am slăbit armata Armeană divizând-o în trei părți. Vartan înaintează împotriva ta, în fruntea unui mic număr de soldați; atacă-l și vei birui. Indată ce vei supune pe Aghvank, întoarce-te în Armenia, unde te voi ajuta cu corpul de armată pe care îl comandă“.

Atunci Mihrnerseh trecu râul Gur și intră în Iberia, unde poposi așteptând pe Vartan care nu întârziă să sosească. Întâlnirea avu loc în apropiere de orașul Khalkhal.

Eroul Armean, fără să se intimideze de superioritatea numerică a forțelor dușmane, și punându-și nădejdea în Dumnezeu, își împărți oștirea în trei coloane și începu atacul, comandând centrul. Ciocnirea fu atât de violentă în cât Perșii fură constrânși să treacă râul înapoi, lăsând câmpul de bătaie acoperit de mii de leșuri. Vartan, fără să dea răgaz Perșilor de a se reface, îi urmări dincolo de fluviu, gonindu-i dinaintea lui ca pe niște turme de oi. Toate cetățile de pe drumul oștirii Armene victorioase fură ocupate, iar garnizoanele persane măcelărite și înlocuite cu trupe Armene.

Din nefericire, pe când Vartan se acoperea de glorie, în țară, Vasag Siuni, sprijinit de câțiva partizani ai săi, pactiza cu inamicul. El dărâmasese bisericile, schingiuisese pe creștini, ridicase temple păgâne și restabilise cultul focului. Pe deasupra, trimisese soli regelui Hazgherd, incredințându-l de devotamentul său necondiționat.

Vartan, la primirea vestei acestei calamități, își strânse brava-i armată și se întoarse în provincia Araratului.

Vasag fugi în statul său, urmărit de Vartan, care intră în provincia Siuni, unde dărâmă fortărețele și măcelări pe toți cei cari ajutaseră pe trădător. Pe acesta, însă, nu-l putu prinde, așa încât, Vasag putu și în viitor să-și continue acțiunea-i nefastă.

Sosind iarna, ostilitățile încetară. Hazgherd, care își ter-

minase războiul contra Hunilor, se întoarse în regatul său și se pregăti pentru o nouă expediție în Armenia.

Vartan, la rândul-i, fără a se intimidă, se pregătea să primească marea luptă ce urma să se desfășoare la sosirea primăverii.

CAPITOLUL XVIII.

AL DOULEA RĂZBOI RELIGIOS

Moartea lui Vartan Mamigonian. (Anul 451).

Hazgherd al II-lea încercă, mai întâi, a semăna discordia în rândurile Armenilor. El se servi de trădătorul Vasag, care, prin emisarii săi, anunța pretutindeni cum că regele e animat de cele mai prietenești gânduri pentru Armeni, că-rrora le lasă deplina libertate a cultului și că, Izvorul răutăților nu este decât Vartan Mamigonian, acesta împledecând, prin atitudinea-i necugetată și îndărătnică, împăcarea lui Hazgherd al II-lea cu Armenii. Prin mijlocul acesta, Vasag izbuti să creeze oarecare gol în jurul lui Vartan, căci, parte din satrapii partizani ai eroului național, se retraseră la vetre, socotind că nu mai exista nici-o primejdie din partea Perșilor. Vasag, prin uneltrile sale, izbuti chiar să anuleze tratatele de alianță dintre Armeni de o parte și Georgieni și Aghvank de alta.

Dar Vartan nu-și pierdu curajul și-și puse nădejdea în Dumnezeu. Cunoscând preparativele regelui Persiei, în vederea apropiatei expediții, își chemă partizanii sub steagul său glorios. Locul de întâlnire fu orașul Așdișat, unde Armenii alergară cu zecile de mii din toate părțile. Patriarhul Iosif, episcopul Isaac, preotul Leonce și alți numeroși ecle-siastici se uniră cu eroul Vartan, îmbărbătându-l și mai mult în avântul său. O bună parte din Armenii cari căzuseră

victime intrigilor lui Vasag, venită și ei să îngroașe rândurile oștirii.

În timpul acesta, Perșii se găseau în provincia Baidagaran. Aflând despre însuflețirea Armenilor, ei socotiră că orice întârziere le-ar îngreua și mai mult succesul, și se grăbiră să înainteze spre provincia Ardaz.

Vartan-cel-Mare în preziua bătăliei dela Avarair.

Vartan se afla în aceeași provincie, în apropiere de satul Avarair, lângă râul *Telmud*. Dejurîmprejur se întindea o vastă câmpie.

Armata Armeană era compusă din 66.000 oameni, iar cea persană din 300.000.

Era în ziua de 2 Iunie, 451.

Cele două armate stăteau față în față și bătălia era inevitabilă.

Dar, fiind pe înserate, lupta fu amânată până a doua zi. Vartan, în acea noapte memorabilă, îmbărbătă pe soldații săi și le ridică moralul amintindu-le jurământul depus. El parcurse rândurile, însoțit de preotul Leonce, îndemnând pe fiecare să reziste vitejește împotriva năvălitorilor. Soldații, inflăcărați, n'așteptau decât începerea atacului, decise să se sacrifice pentru apărarea patriei și a religiei creștine. Spre ziuă, preoții celebrară serviciul divin pe altarele înălțate pe câmp, după care trupele primiră sfânta împărtășanie, așteptând momentul suprem.

Vartan convocă din nou consiliul de război și luă ultimele dispozițiuni în vederea luptei. Armata era împărțită în patru coloane, având ca comandanți pe Nerșabuh Ardzruni, Khoren Khorkoruni și Tatul din Vanant. Comanda coloanei a patra o luă Vartan el-însuși.

Semnalul de înaintare dat, acțiunea se angajează impetuos.

Istoricii vremii, în relatările lor asupra acestei memorabile bătălii, spun: „furia era în toate inimile, fiecare se năpustea asupra adversarului său resturnând, sfărâmând totul în drumul său. Armurile, cășcile, paloșele și săgețile resfrângeau razele soarelui. Sgomotul ciocnirii scuturilor se repercuta în depărtări. Șuerătura coardelor arcurilor era asurzitoare. Tumultul combatanților, strigătele răniților, suspinele muribunzilor umpleau câmpul de oroare“.

Lupta se desfășură pe țărnișurile râului Telmud. Armenii trecură apa și continuară cu acelaș avânt atacul. Din nefericire, nu trecu mult, și simțiră forța numărului.

Aripa din stânga rezistă până la căderea comandanților Khoren, Arsene și Nerseh, dar centrul ducea lupta înainte, necedând nici forței, nici numărului.

Aripa dreaptă, însă, începu să slăbească. În partea aceasta, comandantul trupelor persane era trădătorul Vasag. Situația Armenilor deveni și mai critică când o parte din armată pă-

răsi câmpul de bătaie. Defecțiunea aceasta schimbă cu totul soarta bătăliei. Vasag triumfa. Vartan, care comanda această aripă, alergă cu un detașament din arler-gardă și refăcu rândurile. El se năpusti asupra aripei stângi a Perșilor, atacă masele inamice, și le respinse spre elefanții lor. În acelaș timp, Vahan Ardruni ataca centrul persan sdruncinând legiunile și băgând groaza și desordinea în ele. Cohorta-Sacră a Perșilor era decimată. Vartan, în toiul luptei, zărind pe Vasag înconjurat de satrapii săi, năvăli asupra lui. Dar trădătorul scăpă adăpostindu-se în spatele liniei de elefanți. Din nefericire, Vartan, în furia sa, se angajase prea mult. El fu înconjurat și, după ce făcu pe mulți perși să muște pământul, căzu cu glorie ciuruit de loviturile de lănci și de paloșe. Alături de el căzu și Vahan Ardruni.

Vestea morții lui Vartan descurajă pe soldați, cari, văzând că se înserează, trecură Telmudul înapoi și se întăriră prin fortărețe spre a continua lupta.

În marea bătălie de la Avarair căzură din partea Armenilor 1036 de martiri. Pierderile Perșilor fură cu mult mai considerabile.

În Istoria Armenilor, această bătălie e privită ca *mare*, nu atât din cauza pierderilor în oameni dintr'o parte și alta, ci prin eroismul combatanților Armeni și prin scopul măreț, generos și sfânt pentru care Armenii primiseră lupta inegală.

Perșii, deși biruitori, fură atât de impresionați de îndârjirea Armenilor, încât, temători de un nou atac, se retraseră.

Vartan fusese timp de două decenii comandantul forțelor Armene și reputase patruzeci și două de victorii, dintre cari unele luptând alături de Perși. Hazgherd fu foarte afectat de moartea acestui erou ale cărui merite neprețuite îi erau bine cunoscute.

Biserica Armeană sărbătorește în toți anii aniversarea bătăliei dela Avarair, proslăvind memoria celor 1036 eroi Vartanienii căzuți pentru patrie și religia creștină.

CAPITOLUL XIX.

Condamnarea lui Vasag. — Martirizarea Leoncenilor.

După bătălie, Hazgherd trimise ca guvernator în Armenia pe *Adrormist* cu ordin de a lăsa populației deplina libertate a cultului.

De altă parte, prin tot felul de promisiuni înșelătoare, noul guvernator isbuti să decidă pe Armenii scăpați prin fugă de teroare, să iasă la iveală. Atunci, *Adrormist*, om perfid și de rea credință, arestă un număr considerabil de principii și de fețe bisericești și-i trimise în Persia, regelui *Hazgherd*.

Printre captivi se aflau și Patriarhul *Iosif*, episcopul *Isaac*, *Leonte* și alți preoți.

Pe lângă aceștia, *Vasag* mai trimise în Persia și numeroși tineri aparținând familiilor princiare *Mamigonian*, *Gamsaragan*, etc. Însuși *Vasag* plecă în Persia.

Hazgherd convocă un consiliu de magi spre a judeca pe captivii acuzați de înaltă trădare. Consiliul era prezidat de rege.

Din partea Armenilor luă cuvântul prințul *Arșavir Gamsaragan*, care acuză pe *Vasag* ca autor moral al războiului și al tuturor relelor.

Regele, sub impresia cuvântării lui *Gamsaragan*, destituie pe loc pe *Vasag*, care era de față la judecată, și-l aruncă în temniță, unde și muri în cea mai cumplită mizerie.

Ceilalți Armeni fură încărcăți de lanțuri și trimiși și ei în temnițe, unde zăcură mai bine de doi ani.

Dar când *Hazgherd* fu biruit în războiul său cu *Kușanii*, magii îi spuseră că această înfrângere nu se explica de cât prin mânia divină, căci zeii nu puteau ierta ca atâți preoți Armeni, dușmani ai lor, să rămână în viață.

Atunci, Hazgherd dăte ordin ca toată preoțimea creștină să fie măcelărită, ceea ce se și făcu în ziua de 25 Iulie, 454.

Toți acești eclesiastici, martirizați pentru religia lor creștină, au fost trecuți în rândurile sfinților, sub numele de Leonceni, iar Biserica Armenească le cinstește memoria în fiecare an.

Hazgherd II murind, fiul său Beroz se sui pe tronul Persiei și liberă pe toți creștinii Armeni cari se întoarseră la vetrele lor.

CAPITOLUL XX.

Noua revoltă a Armenilor. Vahan Mamigonian și Isaac Bacraduni.

Incă de când principii Armeni se aflau în robie, în Armenia se și formase, în jurul Patriarhului Kiud (461), o conjurație în scop de a salva țara de asupritori.

Acestui grup se atașă Vahan Mamigonian, unul din tinerii ostatici duși în Persia și apoi liberați.

Grupul mărindu-se și devenind o forță revoluționară, guvernatorul persan Adervešnab, fugi, de teamă, în Adrabadagan.

Atunci, Armenii proclamară pe Isaac Bacraduni ca guvernator, iar pe Vahan Mamigonian, ca comandant-șef al armatei (481).

De aci nou războiu între Perși și Armeni.

Prima ciocnire avu loc în apropiere de satul Agori, la poalele muntelui Araratului. Armata persană, compusă din șapte mii de oameni, fu decimată de Armenii în număr abla de patru sute, comandați de Papken-Siuni, Arșavir Gamsaragan și alți principii.

După această înfrângere rușinoasă, Perșii se reîntoarseră în număr considerabil. De data aceasta, întreaga armată

Armeană luă parte la luptă sub conducerea Patriarhului Ionatan, a lui Isaac Bacraduni și comandantului Vahan Mamigonian.

Atacul dușman fu respins cu putere. Perșii, zdrobiți, fură masacrați și se risipiră în debandadă care încotro (482).

Victoria Armenilor ar fi fost definitivă fără un act de trădare al regelui Vakhtank al Georgienilor.

Acești vesti pe Armeni, printr'o deputație, cum că Perșii năvăliseră asupra lui și că, din această cauză, își părăsise țara, rătăcind prin munții Armeniei.

Armenii, neștiind că regele Georgiei, înțeles cu Perșii, le ntindea o cursă, porniră în ajutorul lui. Vakhkant conduse oștirea Armeană în câmpia *Gearmanain*, unde trupele poposiră în apropiere de râul Gur.

Peste 3 - 4 zile irupse o puternică armată persană, condusă de un general Mihran. La apropierea lui, Vakhkant își retrase trupele abandonând pe Armeni. Din cauza aceasta, se produse o nedescriptibilă panică și în lupta ce urmă căzu între alți și guvernatorul Bacraduni. Dar, Vahan Mamigonian isbutind să scape, se retrase și se întări în poziții inexpugnabile.

Mihran, după ce cercă în zadar, prin vicleșug, să scoată pe Vahan din poziția lui, fu rechemat în Persia.

Atunci, comandantul Armean și tovarășii săi se întoarseră în capitala Tevin.

O altă năpaste aștepta însă pe Armeni.

Se răspândise știrea cum că Isaac Bacraduni ar fi fost în viață. Poporul ceru lui Vahan să pornească în ajutorul lui. În zadar, acesta arătă imposibilitatea unui asemenea fapt. Masele cereau neapărat o grabnică intervenție. Vahan, ne mai putând rezista presiunii, consimți la formarea unei numeroase expediții care porni spre Georgia.

Perșii, aflând de reducerea armatei Armene din cauza acestui expediții fără rost, trimiseră o oaste puternică, care

ocupă mai întâi Ardașatul, iar apoi Tevinul. Vahan încercă un atac, dar, neisbutind, se retrase în munți, urmărit de Perși cari distrugeau totul în drumul lor. Generalul persan *Zarmihr*, crezând că Vahan se află în localitatea *Varairvair*, în apropiere de fruntaria Armeniei-grecești, se îndreptă într'acolo, dar nu găsi de cât femei din familia Gamsaragan, pe cari le făcu prizoniere, trimitându-le în tabăra persană cu ordinul de a fi tratate după rangul lor.

CAPITOLUL XXI.

Vahan Mamigonian invincibil. — Pacea cu Perșii.

După plecarea lui Mihran, fu trimis în Armenia, ca guvernator, persanul Șabuh.

Acesta, începând urmărirea lui Vahan, suferi o primă înfrângere lângă satul Dzaghic

Vahan, cu o mână de bravi, se retrase în satul Eriz. Șabuh îl atacă cu toate forțele sale, dar fu respins cu pierderi considerabile. (484).

În urma acestui dezastru, Șabuh încetă de a mai urmări pe eroul Armean.

În timpul acesta, Perșii fură crunt bătuți de Huni, iar regele lor, Beroz, își găsi moartea pe câmpul de bătaie. La vestea acestei noi catastrofe, Șabuh plecă în Persia, iar Vahan se întoarse la Tevin.

Succesorul lui Beroz, Vagharș, era dotat cu o fire blândă. Suindu-se pe tron, el voi să știe cauzele neîncetatei războaie cu Armenii și, constatând că toată răspunderea cădea asupra predecesorilor săi fanatici și sanguinari, ordonă sfetnicului său Nikhor să încheie cu orice preț pace cu Armenii. La această hotărâre a regelui Vagharș contribui mult și falma eroismului lui Vahan Mamigonian.

Nikhor, sosind la fruntaria Armeniei, nu îndrăzni să înainteze, ci comunică lui Vahan, prin solii săi, scopul pentru care era trimis de rege.

Vahan, după ce ascultă propunerile de pace ale Perșilor și se consfătuie cu șefii armatelor, pune lui Nikhor trei condițiuni :

1) Libertatea desăvârșită a cultului creștin, dărâmarea templelor păgâne și îndepărtarea magilor ;

2) Înlăturarea tuturor acelor care, din motive personale, băgau zizanie între Perși și Armeni.

3) Regele să cerceteze în persoană litigiile ce s'ar ivi, fără a da curs calomniilor celor răuvoitori.

Nikhor, primind cu bucurie condițiile lui Vahan, invită pe acesta la cartierul său pentru a încheia pacea definitivă.

Vahan, înainte de a pleca în fruntea delegației Armene, ceru ca un număr egal de Persani, aleși dintre frunțași, să treacă în Armenia și să rămână acolo ca ostateci tot timpul cât delegația Armeană se va afla în tabăra persană.

Primindu-se și această condiție, Vahan trecu fruntaria și se duse la cartierul trimisului regelui, care îl primi cu mari onoruri.

Apoi, Vahan se presentă și regelui Vagharș care, pentru bravura sa, îl numi guvernator al Armeniei. Sub guvernarea lui Vahan, Armenia intră într'o nouă eră de liniște și înflorire, care dură până la moartea eroului. (505).

CAPITOLUL XXI.

Revoluția lui Vartan al V-lea Mamigonian.

Lui Vahan îl succedă ca guvernator fratele său Vart Patriciu. Dar, după patru ani, Perșii începură să trimeată din nou guvernatori străini sângeroși și imorali.

De aceea, generalul Vartan al V-lea, sprijinit și de împăratul Justinian al II-lea, desfășură steagul revoluției la Tevin,

ucise pe guvernatorul persan Suren și alipi Armenia persană celei grecești (572).

O puternică armată persană, trimisă împotriva lui Vartan al V-lea, fu bătută și se retrase cu rușine.

Perșii trimiseră o armată și mai puternică împotriva lui Vartan. Dar acesta, văzând desbinările iscate între satrapi, se refugiă la Constantinopol.

Istoricul Armean Asolic spune că Vartan, ajungând în Constantinopol, s'a împărtășit în aceeași zi cu Justinian al II-lea în Biserica Sfânta Sofia. Din cauza aceasta, intrarea cea mare a bazilicei poartă și până azi numele generalului Armean. (Poarta Armenilor).

Între timp, iscându-se turburări în Persia, pentru succesiunea tronului, Khosrov al II-lea fu isgonit din țară. Împăratul Mauriciu îl ajută, însă, să-și rela tronul, în schimbul unei părți a Armeniei persane, care fu cedată Grecilor și anexată Armeniei Grecești (591).

După aceea, Perșii continuă să numească în Armenia guvernatori Perși, cu cari Armenii duseră lupte fără preget.

CAPITOLUL XXIII.

EVENIMENTELE DIN ARMENIA GRECEASCĂ.

Încercările de emancipare ale Armenilor.

Împăratul Mauriciu, temându-se ca nu cumva Armenii din Armenia grecească, mărită cu provinciile cedate de Perși — să se revolte, concepu planul de a-i deporta în Tracia, unde purta război împotriva Avarilor și Bulgarilor. Ba încă, el sfătui și pe regele Khosrov al II-lea al Persiei, cu care era în buni termeni de când îl ajutase să-și redo-

bândească tronul, să procedeze în acelaș fel cu Armenii din imperiul său, deportându-i în Orient.

Cu modul acesta, Mauriciu spera să obție o Armenie fără Armeni și să fie scutit de eventuale răzvrătiri în viitor.

Khosrov, admițând, la început, propunerea, Mauriciu dispuse îndată deportarea în Tracia a Armenilor din imperiul său. Dar mare parte dintre Armeni se refugiară în Armenia persană unde fură bine primiți, regele Kosrov II voidn, prin purtarea această umanitară, să atragă cât mai mulți refugiați în Persia.

Față de această situație critică, Armenii se deciseră să răscoale masele printr'o mișcare puternică, să isgonească și pe Perși și pe Greci, proclamând libertatea Armeniei.

Grupul de rebeli, compus din două mii de călăreți, începu prin a jefui tezaurul unui procurator al Regelui Khosrov, servindu-se de acești bani pentru nevoile mișcării.

Dar, din cauza desbinărilor interne, complotul nu isbuti și grupul se risipi fără să ajungă la un rezultat.

O a doua revoltă izbucnită în Armenia grecească avu aceeași soartă. Dar Armenii nu se descurajară.

Intre acestea, provinciile europene ale Imperiului Bizantin fură încălcate de Avari, primejduindu-se și Capitala.

Impăratul Mauriciu trimise împotriva lor o nouă armată formată din Armeni, sub conducerea Generalului Mușegh Mamigonian.

Dar acesta, după o primă victorie repurtată la Dunăre, fiind înfrânt, căzu prizonier și fu ucis. În această luptă mai pieriră mulți satrapi și soldați Armeni. Atunci, cei rămași în viață, urziră un complot, preferind să moară pentru liberarea Armeniei decât luptând în Tracia contra Avarilor.

Dar complotul fu descoperit, iar conjurații urmăriți. Parte din aceștia, între cari prințul Sambat Baçraduni, șeful revoluției, fură exilați în Africa.

CAPITOLUL XXIV.

Privire asupra începuturilor literaturii creștine în Armenia.

Primele școli pentru cultura națională și propagarea preceptelor creștine au fost înființate, în Armenia, încă din timpul lui Gr. Luminătorul (408) și al Patriarhului Nerses-cel-Mare. Dar în toate aceste școli științele erau profesate în limbile siriană și greacă, cari erau singurele limbi căr-turărești, astfel în cât școlile nu corespundeau pe deplin scopului urmărit.

Bazele școalei naționale Armene ca și ale literaturii fură puse în ziua când Mesrob alcătuî alfabetul limbei Armene. De atunci începe era nouă a literaturii naționale. Prima carte în limba Armeană cu caractere armenești fu Biblia. Traducerea aceasta, făcută de însuși Patriarhul Isaac, după textele sirian și grec, a fost calificată de savanții străini ca „Regina tuturor traducerilor“.

Discipolii patriarhului Isaac și ai monahului Mesrob : Iosif, Leonte de Vavant, Eznik de Goghyp, Goriun și alții, cari au fost trimiși în toate părțile țării în misiuni culturale și au colaborat la traducerea cărților bisericești, au primit denumirea de *primii tălmăcitori*.

După aceștia vin *tălmăcitorii cei mici*, discipoli ai celor dintâi. Intre aceștia sunt : Moise de Khoren, Mampre, David, Kiud, Elize, Lazar din Parb și alții.

Toată această pleiadă de învățători tineri și luminători ai poporului era înzestrată cu înaltă cultură elenă și romană dobândită în Atena, Roma, Alexandria și Constantinopol. Încă de atunci exista o studențime Armeană în Apus și în centrele mari din Răsărit.

Prin vasta operă literară ce răsări, se fixă definitiv și limba literară Armeană, în toată perfecțiunea formei și cu o

putere de exprimare atât de bogată, de variată și de profundă, încât au putut fi traduse în această limbă nu numai cărțile religioase ci și toate operele nemuritoare ale literaturii clasice mondiale.

Din această cauză, veacul al V-lea se consideră, cu drept cuvânt, ca *epoca de aur* a literaturii Armeene. În această limbă literară, cloplită în marmură, se slujește până azi în Biserica Armeană, în care n'a pătruns *limba populară*, pe care o vorbesc Armenii din zilele noastre și pe care o folosește și literatura modernă Armeană de mai bine de un veac.

Și numai grație acestei unități culturale, care a adus după sine unitatea sufletelor, Armenii, cu toate vicisitudinile timpurilor prin cari au trecut, și-au păstrat neamul și aspirațiile naționale și trăiesc și azi ca națiune a parte în concertul celorlalte popoare.

Poesia Armeană rămasă din epoca păgână și inspirată de ideea idolatriei nu mai corespundea vremurilor noi.

De aceea, cărturarii Armeni au scris elegii consacrate noului cult creștin. Intreaga literatură Armeană a acestui veac se compune din rugăciuni și cântece de slavă dedicate creștinismului și genul acesta, din nenorocire mărginit, cu toată suavitatea ideilor ce cuprinde, a dăinuit și în veacurile următoare.

Totuși, sub raportul istoriografic, epoca aceasta a fost în floare. Cel mai vechiu dintre istorici e Romanul Agatangelus, secretarul regelui Dertad, care a scris Istoria convertirii Armenilor la creștinism și predicile orale ale Sfântului Grigore Luminătorul. Apoi, *Zenop Klag* a scris despre războiul lui Dertad contra Romanilor; iar *Faust de Bizanț*: Istoria succesorilor lui Dertad până la împărțirea Armeniei între Perși și Greci; *Goriun* a dat o biografie a lui Mesrob; *Moise de Khoren*, părintele Istoriei Armenilor, foarte cunoscut savanților streini, a scris Istoria Armenilor de la origini până la căderea Arsacizilor; Istoricul-poet *Elize* a scris în opt capi-

tole tragedia primului război religios. Mai menționăm pe *Lazăr din Parb*, a cărui operă începe de la împărțirea dinastiei Arsacizilor sfârșindu-se în epoca guvernatorilor.

În veacul al VII-lea s'au distins ca istorici episcopul *Hovnan Mantaguni*, care a scris despre victoriile lui Vahan Lupul împotriva Perșilor și *Sepeus*, care a dat o Istorie generală a Armenilor și o cronologie a veacurilor VI și VII, cuprinzând dărâmarea Imperiului Sasanților și războaiele Arabilor cu Grecii, Perșii și Armenii.

Eznic, scriitor de o erudiție profundă, a combătut păgânismul și sectarismul servindu-se de arma adevărurilor religiei.

Dar, adevăratul filozof al timpului a fost *David*, zis invincibilul, traducătorul lui Aristotel și autorul lucrării originale: *Definiția Filozofiei*.

CAPITOLUL XXV.

INVAZIA ARABĂ ÎN ARMENIA.

Căderea Imperiului Persan.

În epoca aceasta răsărea imperiul Arabilor sarasini care începuse să poarte războaie sălbatece de cuceriri pentru propagarea mahomedanismului.

Arabii începuseră prin a ocupa Siria, Mesopotamia (633) Irakul, după care năvăliră în Persia propriu zisă, punând capăt imperiului sasanit. Năvala arabă era atât de puternică în cât regele Hazgherd al III-lea, silit să fugă, fu ucis în orașul Merv.

Nu mult în urmă, Arabii își îndreptară armele împotriva Bizanțului și înconjurară Constantinopolul timp de șase ani, fără însă să-l poată cuceri.

De la 636 până la 651, în interval de 16 ani, Armenia suferi patru invazii arabe. La cele două prime invazii Arabii

se mulțumiră prădând câteva provincii și se întoarseră în Arabia. La a treia, însă, ocupară capitala Tevin, după o eroică rezistență a locuitorilor. Arabii, năvălind sălbatec în oraș, măcelăriră o bună parte din populație și duseră în robie 35000 de persoane. Intreagă capitală fu prădată de avuțiile sale și scăldată în sânge.

La invazia ultimă, Arabii intrară în Armenia divizați în trei coloane, prădând și pustiind totul în calea lor.

În localitatea Ardzap, ei se isbiră de o vie rezistență a Armenilor. Aceștia, conduși de prințul Teodoros Reșduni, distruseră o întreagă coloană arabă.

În cele din urmă, Armenii, față de năruirea imperiului persic și declinul celui Bizantin, de la care nu puteau nădăjdui nici cel mai mic ajutor, luară hotărârea de a trata pacea cu Arabii (653). Iată, după istoricul Sepeus, termenii în cari principele Arab a primit propunerea de pace.

„Durata păcii între mine și voi va fi aceea pe care o doriți voi. Nu voi lua tribut timp de șapte ani, iar când, potrivit jurământului vostru, veți începe a plăti, plătiți atât cât veți crede. În țara voastră veți îngriji de 15.000 călăreți și le veți da hrana. Cheltuelile le voi scade când veți plăti tributul. Pe călăreți nu-i voi trimete în Siria, dar pentru pornire în oricare altă parte, trebuie să fie gata totdeauna. În cetățile voastre nu voi trimete nici un învățat arab, nici un ofițer și niciun călăreț. Niciun dușman nu va putea să intre în Armenia. Iar dacă Grecii vor năvăli asupra voastră, voi trimete armată în ajutorul vostru. Jur în numele marelui Dumnezeu că nu mint“.

Istoricul arab Beladori relatează în modul următor învasia arabă și încheierea păcii: „Generalul Arab cu numele de Habib-îp-n-Mesleme, intrând în Armenia prin partea de Miazăzi, a ocupat orașele Garin (Erzerum) Klat, Argeș și alte localități. Apoi, a impresurat Tevin ai cărui locuitori se pre-dară, obținând următoarea scrisoare de garanție: În numele

Dumnezeului milostiv și binefăcător. Acesta este scrisul pe care Habib-ipn-Mesleme îl acordă creștinilor, magilor și evrellor din Tevin, celor de față și celor absenți. V'am acordat vouă siguranța vieței, avutului, bisericilor, templelor și zidurilor orașului vostru. Deci, fiți încredințați. Iară noi vom respecta acest tratat, odată ce ne-ați făgăduit plata tributului pe cap de om și pe avut. Dumnezeu e martor și mărturia lui e de ajuns. Actul acesta a fost sigilat cu inelul lui Habib-ipn-Meslema“.

Impăratul Bizantin, Constantin al II-lea, aflând de această pace, intră în Armenia cu 100.000 oameni spre a pedepsi pe Armenii răzvrățiți, dar Patriarhul Nerses al III-lea, isbuti să-l îmbuneze. Impăratul petrecu iarna în Tevin, iar când, în primăvara ce urmă se întoarse în Constantinopol, Teodoros Reșduni, cu ajutorul Arabilor, isgoni pe toți Greci din Armenia. Atunci Arabii încredințară lui Reșduni nu numai guvernarea Armeniei dar și a Georgiei și altor ținuturi înconjurătoare.

CAPITOLUL XXVI.

ATROCITĂȚILE ARABILOR.

Două veacuri de restriște.

Inviaza arabă în Armenia e o dramă înfiorătoare, toți guvernatorii Arabi cari s'au succedat la cârma țarei, fiind simpli răufăcători, cari masacrau și prădau pe bieții locuitori silindu-i să se retragă prin munți flămânzi și desculți. Bande Arabe de briganzi cutreerău țara pustind totul în calea lor.

Armenii opuseră tot timpul o rezistență eroică năvălitorilor pe cari îi respinseră și-i biruiră în nenumărate rânduri.

Dar puhoiul barbar era atât de imens, în cât Armenii, cu toată bravura lor, nu-l putură stăvili după cum nu putuse să o facă nici marele imperiu persan.

În 701, arabul Mahmet intrând în Armenia, făcu ravagii cu toată lupta dârză a principelui Sempad-Bacraduni. El masacră bărbații și femeile, iar pe copiii îi duse în sclavie.

Mahmet, plecând cu prada adunată, lăsă în locul său pe Abdullah. Dar acesta n'apucase să-și înceapă sălbătăciile, când fu crunt bătut de bravii lui Sempad-Bacraduni în localitatea *Vartanagherd*. În această luptă pieri întreaga armată Arabă de 8000 oameni (703).

În urma acestei victorii, Armenii fură lăsați în pace mai bine de un deceniu, când, Califul Vlit, care se urcase pe tron, porni în contra Armeniei spre a se răzbuna de înfrângerea lui Abdullah.

Sempad îl atacă vehement cu ajutorul Grecilor, dar fu biruit de numărul covârșitor al Arabilor. Din ordinul sângerosului Mahmet, satrapii Armeni, biruiți, fură închiși în bisericile din Nahicevan și Khram cărora li se dete foc. Toți pieriră arzând de vii în chinurile cele mai atroce.

Sub califii Omar al II-lea și Heșm (717—743), Armenia se bucură de liniște completă. Dar când dinastia arabă se schimbă și tronul califatului fu ocupat de Abbasiți, atrocitățile reîncepură.

În timpul lui Ezit al II-lea se percepeau biruri grele chiar și dela eremiți. Cei cari nu plăteau erau închiși, torturați și spânzurați. Situația devenise atât de grea, în cât Armenii se răsvrătiră din nou sub conducerea principilor Ardavast și Mușegh Mamigonian și masacrară pe toți procuratorii și slujbașii arabi. Apoi, Armenii atacară orașul Garin, devenit centru al oficialității arabe, dar fură respinși de o numeroasă armată arabă sosită în ajutor. În această luptă pieriră Sempad Bacraduni, Mușegh Mamigonian și alți viteji.

În 851 sosi în Armenia Iusub, cu ordinul de a prinde cu vicleșug pe notabilii Armeni și a-i trimete califului. Iusub nu putu să prinză de cât pe prințul Bacarad. Sosind iarna, el se încartirui în orașul Muș, în scop de a-și continua devastările în primăvara următoare.

Dar muntenii Armeni prinzând de veste, atacă pe neașteptate orașul, masacrând pe toți Arabii și pe șeful lor Iusub.

Atunci califul trimise pe fiorosul tiran Bugha, ale cărui crime n'au fost întrecute de cât de cele comise de Sultanul Hamid al II-lea al Turciei, în 1895—97 și de Taalat pașa, Enver pașa și alți reprezentanți ai Turciei moderne.

Bugha avea ordinul de a arde, de a devasta, de a distruge tot, de a converti la religia mohamedană pe cei tineri și de a măcelări pe ceilalți.

Fiara, intrând în Armenia, execută punct cu punct ordinele stăpânului său, răspândind groaza și roșind cu sângele vărsat apele lacului Van.

În provincia Daron, Bugha descoperi pe Armenii stabiliți prin văile muntelui Sim și-ii masacră până la ultimul. Armenii așezați pe înălțimi, așteptându-se la aceeași soartă, coborâră în număr mare și atacară pe dușman. Dar Arabii ocupaseră defileurile, astfel în cât Armenii fură masacrați sau căzură prizonieri.

Așod, șeful casei Ardzruni, la auzul acestor cruzimi, se presentă tiranului, cu daruri prețioase, în nădejdea de a-l îmbuna, dar fu încărcat de lanțuri și trimis la Samara, lângă Bagdad.

Bugha trecu, apoi, în provincia Vasburagan (Van), risipindu-și trupele în toate direcțiile. Masacrul ce urmă fu cumplit. Râuri de sânge curseră pretutindeni, iar văile se umplură de cadavrele locuitorilor pacinici. Cei tineri erau scutiți de masacru, dar puși la tortură spre a-și renega credința.

Curând după aceasta, Bugha ocupă Capitala Tevin, schingiind pe locuitori și aruncându-i de vii pradă flacărilor.

Satrapii Armeni, cari se retrăseseră în fortărețele lor, încercară o împotrivire. Ei formară o armată și aținură calea oștirii dușmane, ce urma să treacă prin defileuri. Cu chipul acesta, isbutiră să distrugă o ceată întreagă de dușmani, dar, înainte de a se putea retrage, fură surprinși de alte forțe arabe, cu cari reîncepură lupta, căzând cu eroism până la unul.

Bugha, continuându-și drumul, măcelări populația din provincia Khaciken (Karabag). Solul se transformase într'o mare de sânge. În Tiflis, Bugha crucifică pe prințul Isaac de Vanant și gâtul pe toți notabili, după care se întoarse la Tevin, târând după sine mii de prizonieri.

În cele din urmă, sătul de sânge, porni triumfător la Samara. Aci, din ordinul califului, captivii cari nu-și negară credința fură căsăpiți sau aruncați în închisori infernale.

În Armenia rămasă ca guvernator persanul Șekhi, care, timp de patru ani de guvernare, avu o purtare mai blajină,

PARTEA IV.

DINASTIA BACRADUNI: (Bacratizii)

CAPITOLUL I.

Așod I, rege.

Califul Ciapari punând, în fine, în libertate pe captivii Armeni din Samara, aceștia se întoarseră la vetrele lor, după chinurile îndurate timp de șase ani (857).

Prințul Sembat Bacraduni murise. Dar fiul său Așod, care încă din timpul captivității tatălui său guverna principatul Bacratid, era înzestrat cu o fire atât de cavaleriească încât guvernatorul Șekhi îi încredință conducerea armatei. Mai târziu, Califul numi pe Așod guvernator al Armeniei și-i conferi, prin trimisul său Ali-Armeni, titlul de *Principe al Principilor* (861)

Așod, după ce trecu comanda armatei fratelui său Abas, se ocupă cu vindecarea rănilor adânci de cari suferea țara.

Prin însușirile-i alese și prin blândeța sa, el deveni atât de iubit de popor și de satraپی, încât aceștia se hotărâră să ceară califului proclamarea lui ca rege.

Califul Ahmed-el-Motamit, care recunoștea meritele guvernatorului, admise îndată cererea și trimise lui Așod, prin Hise, delegatul Armenilor, coroana și toate insignele regale

Se organizează mari serbări de bucurie în toată Armenia, iar Așod fu încoronat rege de către Patriarhul George al II-lea, în catedrala orașului Bacaran, unde își luase reședința.

Basil I, împăratul Bizantin, Armean de origine, trimise, la rândul său, lui Așod coroana regală și daruri prețioase.

Noul rege, patronat de doi monarhi, putu să-și continue opera de înflorire a țării. Peste câți-va ani, el se duse la Constantinopol, unde fu primit cu onoruri de către împăratul Leon al VI-lea. Însă, pe când se întorcea din această călătorie, căzu bolnav și muri pe drum, înainte de a sosi în capitala sa (890).

Rămășițele sale pământești fură îngropate cu mare pompă în capitala Bacaran.

Așod I fu, ca atare, întemeietorul Dinastiei Bacratizilor.

CAPITOLUL II.

SEMPAD I.

Luptele pentru succesiune. — Arabii reiau ostilitățile. —

Moartea tragică a lui Sempad I.

După moartea lui Așod I, se iscară lupte pentru succesiunea tronului, între fiul său Sempad și fratele său Abas.

În cele din urmă, Sempad, biruitor, fu proclamat rege al Armeniei, sub numele de Sempad I (890), și încoronat de Patriarhul George al II-lea, cu consimțământul Califului, care trimise în dar și insignele regale.

Împăratul Leon al VI se manifestă, deasemeni, ca prieten al noului rege, trimițându-i mari și bogate daruri.

Pe timpul acela, guvernatorul provinciei Adrbadagan, anume Afșin, temându-se ca nu cumva să se stabilească vre-o înțelegere între Armeni și Greci, se pregăti să năvălească asupra lui Sempad. Dar acesta se duse într-o întâm-

pinarea lui și isbuti să-i risipească bănuielele. Apoi, Sempad începù să-și lărgescă fruntariile ocupând toate ținuturile până la Tiflis.

Afșin, văzând succesele lui Sempad, năvăli din nou asupra lui, dar fu cu desăvârșire zdrobit și silit să ceară pace.

După această izbândă, Sempad începù să înainteze spre Mesopotamia, unde domnea Emirul arab Ahmedi. La prima ciocnire între Armeni și Arabi, aceștia din urmă fură crunt bătùți și o rupseră de fugă.

Din nefericire, în rândurile armatei Armele era un trădător, prințul Kakig Ardzruni, care pactizase cu inamicul.

Kakig, văzând întorsătura pe care o luase bătălia, își strânse cortul și fugi, în scop de a băga panica în oștire. Armata Armeană se risipi, iar Sempad, văzând imposibilitatea de a continua lupta, se retrase. Kakig, plin de bucurie, se duse la Van, și, îmbrăcându-se în vestimente regale, începù să cutreere străzile. El fu ucis pe loc.

Între acestea, Afșin, aflând de neînțelegerile ivite în sânul Armenilor, năvăli cu forțe formidabile. Sempad își adăpostì familia și tezaurul în fortăreața Kars, iar el se retrase în munții Daik, spre a organiza rezistența.

Afșin, neputând să biruie pe rivalul său, care se apăra cu eroism, atacă Karsul capturând întreaga familie regală precum și tezaurul. În urma acestei nenorociri, Sempad ceru pace pe care Afșin i-o acordă luând de soție pe o nepoată a regelui și ca ostatic pe Așod, fiul lui Sempad.

O epidemie groaznică secerând în câteva zile armata lui Afșin, acesta fu înlocuit cu fratele său Iusuf care sosi cu trupe proaspete.

În fața primejdiei, Armenii, în loc să lupte cu forțe unite, erau într'o stare de desbinare fără seamăn. Kakig, principele Vasburaganului, ceruse să i se dea orașul Nahicevan, pe care regele Sempad îl oferise dinainte principelui Siuni. Față de refuzul regelui, Kakig se încoronă rege al provinciei

sale de către Iusuf, cu care, apoi, năvăli în Armenia, pu-
stiind-o.

Sempad, care fugea rătăcitor, fu înconjurat în cetatea
Gabuid, prins și decapitat.

CAPITOLUL III.

A ș o d a l II-lea

Fiii lui Sempad I, Așod și Abas, spre a răzbuna moartea
tragică a tatălui lor, organizară o goană cumplită contra Ara-
bilor, cari fură siliți să fugă din Armenia. În răstimpul acesta
de regaz, Așod se sui pe tron cu ajutorul regelui Georgiei.

Dar Arabii năvăliră din nou și ruinară Armenia timp de
șapte ani, regele ne mai dispunând de forțe suficiente spre
a le opune o împotrivire eficace. Satrapii erau desbinați mai
mult ca ori-și când, iar ca culme, agricultura fiind lăsată în
părăsire, începuseră să bântue foamea.

În mijlocul acestor calamități, Patriarhul Ohanes VI primi
dela Patriarhul grec din Constantinopol o scrisoare prin care
Înaltul Prelat îndemna pe Armeni la unire făgăduind aju-
toare din partea Bizanțului.

Îmbărbătat de acest îndemn, Așod se duse la Constau-
tinopol (919), unde împăratul Constantin Porfirogen îl primi
cu bunăvoință, ba încă îi oferă și trupe de ajutor, cu cari
Așod se întoarse în Armenia.

Iusub, însă, adoptase tactica de a desbina pe Armeni
spre a produce turburări interne. Astfel, în lipsa lui Așod,
plecat la Constantinopol, el proclamase rege pe un alt prinț
cu acelaș nume. Conflictul dintre cei doi regi fu, însă, aplanat
de Patriarh în favoarea regelui legitim.

Altă dată, tot din instigațiile lui Iusub, frații Așod și Vasag,
din familia Kentuni, se răzvrătiră ajutați de 4000 Arabi. Așod
porni împotriva lor, le rupse rândurile și-i puse pe goană

tăiând nasul și urechile tuturor Arabilor cari îi căzură în mână.

Pe când Așod se ocupa cu reprimarea răzvrătirilor ce se iveau în țară din pricina pornirilor ambițioase ale unora dintre satrapi, Iusuf fu destituit de Calif și înlocuit cu Isruk. Acesta se împrieteni cu Așod, căruia îi conferi, din partea Califului și titlul de „*Rege al Regilor*“.

Dar, după un timp, Iusuf întorcându-se în Adrbadagan, pricinui multe rele Armeniei printr'un loțșitor al său numit Nesr.

Așod, amărât de dezastrele neîntrerupte ale țării sale, se retrase în insula din lacul Sevan, pe când principele George Marzbeduni continua lupta cu bandele de năvălitori.

O bandă din acestea atacă și insula regelui. Acesta, însă, dete un contraatac cu cei 70 de arcași ai săi, măcelărind până la unul pe năvălitori.

Când invaziile arabe încetară, Așod reluu frânele țării, dar nu se putu folosi mult timp de pace, murind în anul 929.

CAPITOLUL IV.

A b a s .

Așod al II-lea neavând moștenitori direcți, fratele său Abas fu încoronat rege.

Acesta isbuti să curățe țara de bandele prădalnice cari nu încetau cu incursiile, încurajați de Ber, regele Afkaților.

Abas își strămută reședința la Kars, unde zidi o catedrală monumentală. Ber ceru lui Abas ca târnosirea catedralei să se facă după ritul caldalc, iar nu după cel armean, anunțându-l, în acelaș timp, că va veni în persoană să facă această târnosire. Abas socoti această intervenție ca o îndrăzneată provocare și se duse întru întâmpinarea regelui Afkat, care și pornise cu trupele sale. Cele două armate se întâlniră în apropierea râului Gur, pe care Ber îl și trecuse,

La început, trupele armenesti șovăiră, dar Abas, care se bucura de o forță uriașă, se repezi cu paloșul în rândurile inamice semănând moartea. Soldații săi, îmbărbătați, îl urmăriră repurtând o strălucită izbândă. Inamicul fu masacrat sau înecat în Gur. Ber fu prins și duș la Kars. Regele Armeniei conduse atunci pe captiv în fața Catedralei și-i zise: „Privește bine frumoasa biserică, căci nu vei mai vedea“. Apoi dete ordin ca să i se scobească ochii. Afkații, îngroziți, nu mai atacă nici odată pe Armeni.

Sub domnia lui Abas fură zidite numeroase mănăstiri, între cari au fost celebre: Nareg, Șirag, dotată și cu un seminar, Klațor, lângă Garin, mănăstirea din Valea Podului, etc.

Abas muri la adânci bătrâneți, după o domnie de 24 de ani.

CAPITOLUL V.

Așod al III cel Milos. — Sempad II Cuceritorul.

Abas avea doi fii: pe Așod și pe Mușegh. Cel dintâi, ca mai mare, fu proclamat rege (953).

În primii trei ani de domnie, noul rege fu silit să poarte numeroase lupte contra bandelor cari reapăruseră după moartea lui Abas.

Restabilind ordinea, Așod își strămută reședința de la Kars la Ani. Fratele său Mușegh, profită de împrejurare și se proclamă rege al Karsului. Cu modul acesta se întemeie un nou regat care, însă, recunoscând suveranitatea lui Așod, nu dete loc la nicio complicație.

Așod mări și înfrumuseță orașul Ani întărindu-l, în același timp, cu ziduri. El era de o fire pacinică și blajină. De la masa lui nu lipseau nici odată săracii și infirmii cărora le oferea daruri și chiar titluri de noblețe.

Din cauza aceasta, supușii săi îl supranumiră *cel Milos*. La moartea lui, tezaurul regal fu găsit gol.

Fiul și succesorul său, Sempad al II-lea, fiind un rege foarte puternic, fu numit Cuceritor și Rege al Regilor (977).

El se ocupă mult de înfrumusețarea și mărirea Capitalei sale Ani și, continuând cu lucrările începute de tatăl său, în-

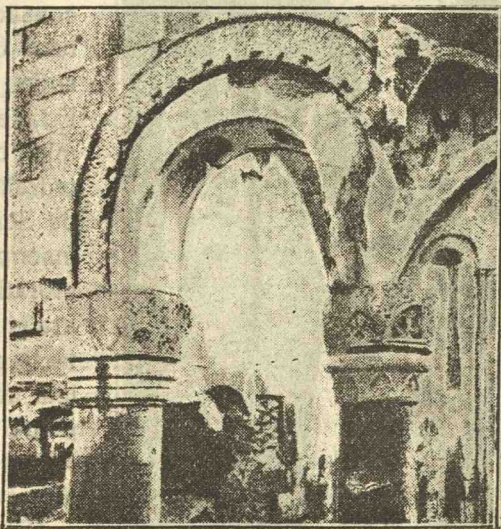

Ruinile Bisericii Sf. Grigore din Ani.

conjură întreaga linie de la râul Akhurian până în Valea Florilor cu ziduri, turnuri de apărare și șanțuri adânci. Tot el puse temeliiile măreței catedrale a orașului Ani (984) ale cărei ruine sunt și azi admirate. Toate lucrările de edilitate erau efectuate după planurile celebrului arhitect Teridat. Ani deveni un oraș foarte vast și falnic, cu palate și edificii mărețe. Numărul bisericilor se ridică la 1001.

În regatul Karsului, unde se suise pe tron Abas, fiul lui Mușegh, domnea, deasemenea, o stare înfloritoare. Abas stârpi brigandajul și se consacră operelor de progres și de binefacere.

Sempad al II, care, în ultimii ani ai domniei sale contractase viciul beției, muri în anul 939 după ce se căsătorise, în ciuda canoanelor bisericești, cu propria-i nepoată. El fu înmormântat în Ani.

Ani. — Intrarea Bisericii Sf. Grigore.

CAPITOLUL VI.

K a k i g I.

Kakig I, fiul lui Sempad al II-lea, se urcă pe tron chiar în ziua morții tatălui său și fu încoronat rege. Oțelit în lupte și foarte brav, el ocupă numeroase cetăți pe cari le alipi

regatului său, devenind foarte temut de dușmani. Pentru meritele sale, califul îi conferi titlul de *Şahişah* sau Regele Regilor.

Kakig construi în Ani o biserică monumentală consacrată Sfântului Grigore, iar soția sa, regina Ecaterina, termină biserica catedrală începută de Sempad al II. Inscricția comemorativă a catedralei a rămas intactă până în zilele noastre și se poate vedea pe ruinele sfântului locaș.

Kakig muri în anul 1020, după o domnie pacinică de peste trei decenii. Cu ocazia săpăturilor efectuate în anii din urmă la Ani, s'a descoperit și

Statuia regelui Kakig.
statuia, în mărime naturală, a acestui rege.

CAPITOLUL VII.

Sempad al III și Așod al IV. — Prima apariție a Sciților — Turci.

Kakig I lăasă doi fii: pe Sempad și pe Așod, între cari se iscă o aprigă luptă de succesiune. Nici Patriarhul, nici satrapii neputând să împace pe cei doi frați, se recurse la intervenția lui Gorg, regele Abkhazilor. Acesta, intrând în Armenia, împărți țara în două, dând fiecăruia dintre pretenedenți câte o parte.

Cu modul acesta, țara avu doi regi: pe Sempad al III-lea în provincia Șirag, în care se cuprindea și Ani, și pe Așod al III-lea, care luă provinciile extreme.

În acelaș an (1021), în regatul Vasburagan domnia regele Senecherim. Sub domnia acestuia, năvăliră în Media Sciți Tătari ziși și Turci cari, de acolo, trecură în Vasburagan. Regele Senecherim trimise împotriva lor o armată comandată de Șabuh și Armenii se găsiră față în față cu noii lor dușmani, mulți la număr și cu aspect straniu, purtând părul lung, ca femeile, și arme de un model necunoscut de Armeni. Afară de aceasta, Sciții evitau luptele corp la corp și trăgeau cu săgețile de la distanță cu o precisiune și o repeziciune neobișnuită. Totuși, Șabuh angajă lupta, care dură o zi întreagă, terminându-se cu pierderi grele pentru ambele părți, prin retragerea Sciților.

Regele Senecherim intră în mare grije față de ivirea noilor dușmani redutabili. El convocă un consiliu în care se luă hotărîrea desperată de a preda regatul Vasburagan Împăratului Basil al II-lea al Bizanțului, primind în schimb provincia Sevasta și protecția împotriva năvălitorilor.

Basil al II-lea primi târgul și astfel luă sfârșit regatul Armean al Vasburaganului, care număra zece orașe, șasezeci de castele fortificate și vre-o patru mil de sate.

Nu mult în urmă, împăratul Basil al II-lea atacă pe Afkazi, popor vecin cu Armenii.

Regele Sempad al III-lea, aflând de această expediție și cum nu era în termeni buni nici cu Afkazii, propuse împăratului ca, după moarte, să cedeze Grecilor orașul Ani, iar în schimb, împăratul să-l ia sub ocrotirea sa.

Basil al II-lea, deși Armean de origină, primi și această propunere cum primise pe a lui Senecherim și, în temelul actului de cesiune încheiat, luă Armenia sub protecția sa (1022).

Fiul și urmașul său Constantin al IX-lea, care participase la treburile Statului, avea cunoștință de pactul încheiat între Greci și Armeni cu privire la predarea orașului Ani. Dar, pe patul de moarte, aducându-și amintire de origina sa Armeană și compătind soarta amară a consângenilor săi, porunci ca să i se aducă un Armean, având a-i face o importantă comunicare. Se făcură cercetări și, în cele din urmă, fu găsit un preot, cu numele de Ghiragos, maestru de ceremonie al palatului Patriarhal Armean, venit la Constantinopol în misiune. El fu prezentat regelui bolnav, care îi remise textul pactului dezastros, încheiat într'un moment critic, adresându-i următoarele cuvinte: „Predă această hârtie regelui Armeniei și spune-i din parte-mi să-și lase regatul fiului său și tot astfel din tată în fiu, pentru vecie“.

Dar, nedemnul preot, în loc să execute dorința împăratului, păstră documentul timp de șase ani. Și, când împăratul Mihail se sui pe tron, i-l vându pe preț mare. Impăratul păstră actul de donație în arhiva Statului, așteptând moartea lui Sempad spre a lua orașul Ani în stăpânire.

CAPITOLUL VIII.

Sfârșitul Dinastiei Bacraduni. — Exilul Regelui
Kakig al II-lea.

În 1042 muri Sempad, în acelaș an cu fratele său Așod al IV-lea. Sempad, nelăsând nici un moștenitor direct, satrapul Armean Vest Sarkis, își însuși tezaurul regal și căută să ocupe tronul. Dar fu înlăturat de bravul general Vahram de Bahlav, care, cu ajutorul Patriarhului Petre și al altor satrapi, întronă pe Kakig al II-lea, fiul lui Așod.

Asediul orașului Ani. Inamicul pus pe fugă.

Vest Sarkis căută să fugă, cedându-și domeniile Grecilor, dar fu prins de Kakig și transportat la Ani.

În timpul acesta, împăratul Mihail al V-lea revendică orașul

Ani și împrejurimile, conform actului încheiat cu Sempad. Armenii, însă, refuzară, actul de cesiune fiind reziliat de Constantin.

Atunci, Grecii invadară Armenia, pustiind țara, dar, fură respinși cu mari pierderi. Ei năvăliră a doua și a treia oară pricinulnd mari stricăciuni, dar nu putură să cucerească orașul Ani, care opunea o împotrivire eroică.

În fine, Grecii, văzând că nu vor isbuti pe calea armelor,recurseră la vicieșug. Ei învitară pe regele Kakig la Constantinopol, jurându-se pe Cruce și Evanghelle că nu-i vor face nici un neajuns. Cu toate opunerile lui Vahram de Bahlav și ascultând numai de insistențele lui Vest Sarkis, Kakig plecă la Constantinopol, unde fu secvestrat mișelește de împăratul Constantin Monumachus, punându-se astfel capăt dinastiei Bacraduni.

În timpul acesta, satrapii erau într'o desbinare cumplită. Iar Vest Sarkis, care dispunea de un partid puternic, trimise cheile orașului Ani împăratului Monumachus.

Regele Kakig, abandonat de toată lumea, fu silit să abdice în exil, primind în compensație orașul Bizu și câteva domenii în Capadocia, unde și fu ucis de câți-va soldați Greci în 1079.

Cu modul acesta, Grecii ocupară orașul Ani, unde fură numiți guvernatori întâiu Asid, iar apoi Camenas.

Totuși, Grecii avură de suportat lupte grele împotriva mai multor astrapi cari, tot timpul, le opuseră o dârză împotrivire.

CAPITOLUL IX.

Sultanul Tughril și masacrul Armenilor.

Tughril, sultanul Persiei, aflând că Armenia fusese ocupată de Greci, trimise o armată puternică, cu ordinul de a trece pe locuitorii prin ascuțișul săbiei și a le dărâma orașele.

Hor dele lui Tughril, după ce pustiiră mai multe provincii ajunseră în fața orașului Ardzen, de 300.000 suflete, în mare parte oameni de viță nobilă și cu dare de mână.

Cu toată împotrivirea eroică a locuitorilor, Ardzen fu luat cu asalt de barbari cari măscără 40.000 oameni și deteră foc întregului oraș, sub ale cărui ruini își mai găsiră moarte și alți zeci de mii. Alte orașe îndurară aceeași soartă fără ca să intervină armata greacă din Ani, compusă din 60.000 oameni, sub comanda lui Camenas.

Orașul Kars fu, deasemenea, luat și prădat. Nu scăpară de masacru de cât cei cari putură să se adăpostească în citadelă, între cari se afla și regele Karsului, Kakig-Abas.

Între timp, murind împăratul Monumachus, iar Tughril cunoscând slăbiciunea Grecilor din Armenia, își continuă invazia și bătu pe Greci, cari încercaseră o împotrivire. Intrând în Vasburagan, el ocupă și dărâmă orașul Pergri ducând în sclavie pe locuitori.

Regele Karsului, Kakig, care își refăcuse reședința ruinită la invazia precedentă, temându-se de o nouă năvălire, începu să atace cu vechemență trupele lui Tughril, în lupte zilnice de hărțuială. El era secundat de un brav general cu numele de Tatul, care semăna moartea în rândurile barbarilor. Într'una din aceste lupte, fu rănit mortal fiul principelui persan Asuran. În aceiaș luptă, Tatul căzând prizonier, fu dus în fața Sultanului. Acesta, uitându-se când la tânărul principe în agonie când la Tatul, se adresă acestuia din urmă cu următoarele cuvinte: „dacă rănitul scapă, îți dau libertatea; dacă moare, te sacrific în amintirea lui“.

Iar Tatul răspunse fără frică: „dacă lovitura e de la mine nu scapă; dacă e de la altul..., poate“.

Rănitul sucombând, Tatul fu condamnat la moarte. Din ordinul lui Tughril brațul drept al generalului Armean fu tăiat și trimis prințului Asuran, căruia i se comunică, spre consolare, că fiul său fusese răpus de un brav ale cărui lo-

vituri nu dădeau greș niciodată. Continuându-și drumul, Tughril asediă orașul Manazgherd, unde suferi mari pierderi și neputându-l cuceri, se întoarse în Persia.

După aceasta, Sciții, Selgiucizii, Perșii și alte popoare barbare își făcură obiceiul de a invada în fiecare an în Armenia care nu se mai bucură de nici o liniște.

Tatul în fața tiranului Tughril.

CAPITOLUL X.

Ocuparea orașului Ani de către Alfaslan (1064).

Alfaslan, om crud și fioros, succedând unchiului sau ca sultan al Persiei, invadează în țara Araratului. După ce o pustie din nou, se opri în fața orașului Ani pe care îl asediă cu forțe numeroase și mașini uriașe.

Ani era guvernat, în timpul acesta, de Bacarad, Armean, numit de Impărat, care îi conferise titlul de duce.

Alfaslan, după ce făcu înconjurul zidurilor, căutând un punct slab, își instalează mașinile de distrugere și isbuti să producă o spărtură în zid. Dar locuitorii își apărură atât de eroic orașul și pricinuiră atâtea pierderi năvălitorilor, în cât Alfaslan, desnădăjduit, ridică asediul și se depărtă.

Bacarad, la rândul său, obosit de luptă și temându-se ca nu cumva Alfaslan să urmărească un scop strategic, se decise să se retragă în citadelă și să se întărească acolo.

Locuitorii, văzându-se pe deoparte abandonați de Bacarad iar pe de alta, crezând că Alfaslan țintește să revie cu forțe, fură cuprinși de o infricoșătoare panică. Parte din populație, profitând de depărtarea inamicului, ieși din oraș și se risipi prin câmpie. Câți-va persani, rămași în urmă, văzând desordinea și înțelegând că orașul era fără apărare, se grăbiră să anunțe pe Alfaslan. Acesta se întoarse înapoi, ocupă orașul și organizează masacrul. Stradele fură acoperite de cadavre, iar sângele vărsat în torente roșii apele fluviului Akhurian pe țărniștile cărui era zidit Ani.

Citadela fu, deasemenea, ocupată, iar apărătorii puși la torturi și masacrați. Alfaslan, după ce prădă toate averile acestui oraș mareț și opulent, dărâmă, prin bandele sale barbare, catedrala și o bună parte din edificii, și se depărtă lăsând ca guvernatorul orașului ruinat un persan. Parte din supraviețuitorii hecatombelor fu transportată în Persia.

După nimicirea orașului Ani, Alfaslan se duse la Kars și trimise vorbă regelui Kakig să vie să i se închine. Kakig scăpă de o moarte sigură prin vicieșug. Aflând de sosirea trimisului lui Alfaslan, se îmbracă în doliu mare, presără cenușe pe sol și se așeză jos, rezemat de o pernă neagră.

Persanul, găsimdu-l în această stare, îl întrebă despre cauzele tristeții sale. „Vai! răspunse Kakig, dela moartea

prietenului meu iubit Tughril, viața pentru mine nu mai are nici un farmec“.

Sultanul, cărula trimisul său îi raportase cele văzute, se simți atât de mișcat, încât se duse lângă Kakig, îl îmbrățișă și îi oferî daruri prețioase, închipuindu-și că Kakig cîntea cu adevărat amintirea lui Tughril.

În această epocă începu marele exod al Armenilor, cari fură siliți, cu zecile de mii, să se expatrieze spre a-și salva viața, plecând spre Crimeea, Polonia, Ungaria, Moldova și alte țări.

În ce privește pe Kakig, se povestește că, întorcându-se dintr'o călătorie la Constantinopol, se opri la Cesareea, unde află că Mitropolitul grec, Marcu, dăduse câinelui său numele

Zidurile orașului Ani în starea lor actuală.

de Armen, voind, prin aceasta, să-și arate disprețul său către poporul Armean.

Kakig vizită pe Mitropolit și, după ce verifică certitudinea celor auzite, cuprins de mânia, porunci servitorilor săi, cari îl însoțiau, să prindă câinele și să-l bage într'un sac. Mitro-

politul rămăsese perplex, când, în urma unui semn al lui Kakig, fu trântit la pământ, legat cu funii și vârat în acelaș sac cu animalul. Servitorii legară apoi gura sacului și începură să lovească cu bastoanele în bestie, care, turbat de durere, mușcă pe Mitropolit, acoperindu-l de zeci de răni. Bietul prelat expiră în fundul sacului, în chinurile cele mai atroce.

Kakig, după ce hărțui multă vreme pe Greci, fu ucis mișelește, în apropierea cetății Kisistra, în cursul unei plimbări, de către frații Mandale, stăpânitorii cetății (1080). Corpul lui, oribil mutilat, fu atârnat de zidurile Kisistrei.

CAPITOLUL XI.

Mișcarea intelectuală

Literatura Armeană, în această epocă turbure se resimte de influența greacă și arabă. Din nefericire, din cauza prăpastiei religioase, cărturarilor Armeni nu s'au folosit de producțiile intelectuale ale acestor neamuri năvălitoare spre a îmbogăți literatura națională.

Scriitorii acestei epoci, în ce privește limba, nu sunt la înălțimea celor din *Epoca de aur* și se arată mai prejos și din punctul de vedere cultural.

Scrierile lor suferă de prolixitate și ideile exprimate sunt de multe ori nebuloase. Ne având spiritul critic al scriitorilor veacului al V-lea, cărturarilor acestei epoci nu cercetează cauzele și urmările evenimentelor politice, mulțumindu-se să le atribule fatalității și zărlind în toate mâna Providenței.

Totuși istoricii acestei epoci se disting prin conștiințioșitate, astfel în cât. cronicile lor sunt cercetate cu mult interes de savanții moderni.

Astfel, *Moise de Calancat* ne-a lăsat istoria Aghvașnilor, vecini cu Armenii. *Leonte Eref* a descris invazia Arabă

în Armenia și dominația lor până în 778; *Patriarhul Ohanes*; Evenimentele din timpul regilor Bagratizi, iar *Tomas Ardzruni*: Istoria Familiei princiare căreia aparținea, servindu-se de inscripții și alte vestigii ale timpului. *Asohic* a scris Istoria Bacratizilor, iar *Aristakes din Lampron* despre miseriile Armeniei după căderea acestei dinastii.

Ocupă un loc de cinste *Grigore Magistrus* prin versurile în cari rezumă evenimentele biblice. *Ștefan Siuni* are două epistole către patriarhul grec Ghermanus și către patriarhul Antiochului, în cari apără doctrinele Bisericii Armenice. *Episcopul Khosrov* a comentat taina Sfintei Liturghii. *Grigore de Nareg* e cunoscut și strelnățăței prin cartea sa de rugăciuni *Nareg*, împărțită în 95 de capitole. Tot el a scris și comentarea *Cântărei-Cântărilor*. În fine, au mai rămas din această epocă a Bagratizilor multe scrieri cu privire la discuțiile religioase dintre clerul Armean și cel Grec

PARTEA V.

REGATUL ARMEAN DIN CILICIA.

CAPITOLUL I.

Dinastia Rupenienilor (**Rupenizii**).

Cilicia, situată în partea de Sud-Est a Asiei Mici, între Capadocia și Mediterana, se compune dintr'o câmpie roditoare, acoperită pe alocuri de păduri, și dintr'o parte muntoasă, friguroasă și puțin fertilă.

Vechile orașe principale ale Ciliciei erau : *Sis*, înconjurat de mănăstiri armenesti, unde își are și azi scaunul Patriarhul Ciliciei, *Adana*, *Anarzapa*, *Mamestia*, *Maraș* și *Zeitun*.

Cilicia, cu munții și defileurile ei inexpugnabile, a atras din timpurile cele mai vechi luarea aminte a statelor imperialiste. Ea a fost pe rând cucerită de Asirieni, Babiloneni, Macedonenii lui Alexandru și Seleucizi. Coastele Ciliciei erau cuiburi de pirați cari terorizau Mediterana. Pompei, după ce distruse pe pirați, alipi Cilicia imperiului Roman, iar prin împărțirea acestui imperiu, ținutul fu atribuit imperiului Bizantin.

Armenii erau așezați de multe veacuri în Cilicia, făcând comerțul cu Fenicienii și Egiptenii. Numărul lor spori, însă, considerabil din cauza emigrațiunilor din Armenia propriu zisă, prădată, în atâtea rânduri, de tot felul de năvălitori. Armenii, concentrați mai ales pe platourile munților Taurus, înființaseră mai multe principate mici, cu consimțământul și sub patronagiul împăraților bizantini, cari vedeau în principatele acestea un zid de apărare împotriva năvălirilor musulmane. În veacul al XI-lea Armenii covârșeau în număr pe vecinii lor Greci.

Între principii Armenii ai Ciliciei muntene erau puternici Vasil, zis și Kogh, Oșin și Abirad.

Cilicia se afla în această situație, când sosi principele Rupen, rudă cu regele Kakig, ucis de frații Mandale.

Rupen fu primit călduros de cei trei principii, cari își uniră forțele și formară un principat mai mare sub conducerea lui Rupen.

Ast-fel se întemeieă dinastia Rupenienilor. Micul principat fu nucleul de unde resări Regatul Armeniei Ciliciene, care se întinse, cu timpul, asupra întregului ținut.

În timpul acesta, Armenia Mare încetase de a mai avea existență politică proprie și se afla sub dominație străină, situație care dăinuiește până în zilele noastre.

Rupen I, ducând lupte aprige împotriva Grecilor, își întinse considerabil hotarele principatului său și muri, după o domnie glorioasă de cinsprezece ani, în 1095, lăsând succesor pe fiul său Constantin.

CAPITOLUL II.

Constantin I. — Armenii ajută pe primii Cruciați.

Constantin, urmând pe cărările tatălui său, avu numeroase ciocniri cu Grecii, cărora le smulse mai multe locuri întărite, între cari castelul *Vahga*, unde își fixă reședința.

Sub domnia lui trecu prin Cilicia prima Cruciadă pentru liberarea Ierusalimului, sub conducerea lui Godefroy de Bouillon.

Spre a ajunge la Antioche, cruciații voiau să ia drumul cel mai scurt, pe sub poalele munților Taurus. Ei cerură lui Constantin învoirea de a traversa Cilicia, rugându-l, în acelaș timp, să le dea călăuze sigure și câte-va legiuni de soldați deprinși cu modul de luptă al Sarasinilor.

Prințul Constantin îndeplini cu bucurie aceste cereri. Ba încă făcu mai mult: când cruciații, la asediul orașului Antioche, își epuizară proviziile și foamea începu să le rărească rândurile, Constantin, ne voind să lase pe creștini într'o asemenea situație, le trimise merinde din belșug.

Alți principii Armeni precum și călugării din toate mănăstirile Ciliciene primiră ordin să îndeustuleze pe cruciați cu provizii. Cruciații, după ocuparea orașului Antioche, trimiseră lui Constantin prețioase daruri, conferindu-i și titlul de Marchiz.

Constantin fu un principe generos și plin de demnitate, venerat de Latini și de Greci.

El muri după o domnie de cinci ani.

Ca rezultat al primei Cruciade se înființară: Regatul Ierusalimului, Principatul Antiochului, Comitatul Edesei și Comitatul Tripolitaniei. Mai târziu, se adăogară la acestea: Comitatul Akiei (Sf. Ion de Acra) și Regatul Ciprului. Acesta din urmă fu vândut în 1191, de către Richard I al Angliei, lui Guy de Lusignan, regele detronat al Ierusalimului.

CAPITOLUL III.

TOROS I.

După moartea lui Constantin, fiul său cel mare, Toros, succede tatălui său, (1099). După opt ani, Persii învadară Cilicia, însă fură bătuiți și măcelăriți de trupele lui Vasil Kogh.

În anul următor, Perșii veniră din nou, spre a se răzbuna de înfrângerea suferită. De astă dată, armata persană, mult mai numeroasă, era condusă în persoană de Sultanul Mehmet I. Vasil se năpusti cu o mână de viteji și, nu numai că bătu pe Perși, dar prinse pe Sultan și pe alți numeroși prinți, transportându-i triumfător în orașul Kesun.

După plecarea Scișilor, Toros ceru fraților Mandale, ucigașii regelui Kakig, să-i predea Kisistra, pe care o stăpâneau.

Aceștia refuzând, sub motiv că cetatea era un bun național, Toros se hotărî să-i supună cu forța și să răzbune și pe regele Kakig.

Când ajunse în fața zidurilor cetății, unul dintre frații Mandale îl întâmpină cu daruri scumpe, căutând să-l îmbuneze.

Dar, principele Armean refuză darurile și dori să vază vestmintele și sabia regelui Kakig.

Mandale se grăbi să satisfacă dorința lui Toros, care, văzând aceste amintiri ale ultimului rege Bacratid, plânse cu lacrimi ca și toți însoțitorii săi.

Toros trimise înapoi pe Mandale și începu asediul cetății, care căzu în mâinile lui. Cei trei frați regicizi fură aduși în fața învingătorului. Unul dintre ei, scăpând de sub pază, se sinucise aruncându-se de pe înălțimea unei stânci. Cel de al doilea, la auzul acestui act disperat al fratelui său, se adresă lui Toros, cu următoarele cuvinte, în scop de a-l intimida: „Tu nu ești de cât un Armean, iar eu, un principe

Grec; ce vei avea să răspunzi împăratului?" Toros, infuriat de această insolență, îi zise: „Dar cine erați voi cari ați uciș un rege Armean și ce răspuns aveți de dat Națiunii Armene?" Și-l ucise în bătaie. Iar pe ultimul dintre frați îl duse captiv în Vahga, unde transportă și toate tezaurele Kislstrei.

Toros muri după o domnie de 23 ani (1123) lăsând scaunul fratelui său Leon.

CAPITOLUL IV.

L e o n I.

Leon I avu o domnie foarte turbure din cauza luptelor purtate împotriva Grecilor și Latinilor, lupte cari se terminară cu sfârșitu-i tragic.

Ridicându-se în scaun, asediă orașul Mamestia și făcu alte cuceriri cari îi aduseră mare faimă.

Roger, contele Antiochului, care asediă orașul Sarasin Azaz, ceru ajutor lui Leon. Orașul fu luat în urma atacului celor două forțe unite. Roger împărți toată prada cu aliatul său.

Dar contele Bohémond, succesorul lui Roger, gelos de celebritatea lui Leon, căută să-l nimicească. Ne putând, însă, să birue pe principele Armean cu armele, recurse la o stratagemă și anume: îl invită la o întrevvedere și-l închise într'o fortăreață.

Leon nu scăpă de cât plătind o rescumpărare de 60.000 piese de aur, cedând orașele Mamestia și Adana și, în fine, lăsând zălog pe unul dintre fii săi în mâinele Contelui.

Cu toate acestea, Leon, odată liber, atacă pe Bohémond, îi reluă tot ce-i dăduse și, strâmtoră așa de cumplit pe Latini, în cât aceștia cerură ajutorul lui Fulk, regele Ierusalimului. Urmară lupte sângeroase, terminându-se toate cu

victorii strălucite pentru Leon. Latinii, în cele din urmă, se împăcară cu principele Armean.

Dar împăratul Ioan Porfirogenete, informându-se că Leon ocupase câteva orașe grecești din Isauria și că principele Armean devenea din zi în zi mai puternic, declară război acestuia în 1137. Porfirogenete mobiliză toate forțele grecești, întărindu-le și cu trupe mercenare și intră în Cilicia. Leon, în imposibilitate de a opune rezistență unor forțe atât de urlașe, se adăpostii în munți cu toată familia sa. Grecii, după ce ocupară toate orașele ciliciene și punctele întărite, înconjurară cetatea în care se adăpostise Leon, închiseră toate defileurile și-l siliră să se predea prin foame.

Leon fu dus la Constantinopol, aruncat în închisoare, unde și muri. Același soartă o avu și fiul său mai mare Rupen, pe care împăratul îl ucise temându-se de forța-l fizică urlașe. (Rupen ridicase din baie un basin mare plin cu apă, deslipindu-l de pavaj și depunându-l în fața împăratului ulmit).

Nu rămăsese la curtea imperială de cât Toros, fiul mai mic al nefericitului Leon.

CAPITOLUL V.

T O R O S II (1142)

Infrângerile armatelor Bizantine.

Leon I fiind în captivitate, Cilicia fu administrată de guvernatori Greci cari persecutau fără milă pe Armeni. Din cauza aceasta, Armenii dela șes începură să se refugieze în munții Taurus.

Murind împăratul Porfirogenete și succedându-i Manuel Comnene, Toros concepu ideia de a evada și de a se întoarce în Cilicia. El își puse planul în aplicare îndată ce muri soția sa, cu avuțiile căreia se imbarcă în taină, ca

un simplu neguțător și, ajungând cu bine în Antioche, trecu în Cilicia, și se furișă în munții Taurus. Acolo, el se prezintă unui preot cărui îi destăinuie că este fiul prințului Leon. Preotul, plin de bucurie, după ce-l găzduiește, se duse să vestească pe notabilii Armeni, că Toros se află în munți. Cu toții, cuprinși de avânt patriotic, se strânseră în jurul principelui și jurară să se lepede de jugul grecesc. În câteva zile fu înjghebată o armată de zece mii de viteji gata de luptă. Toros, punându-se în fruntea lor, ocupă Vanha, Anuda, Anarzaba, Adana, Sis, etc., în fine, toate orașele subjugate, alungând pe Greci. După aceea, se sui pe tronul strămoșilor săi.

Împăratul Comnene, aflând de succesele lui Toros, trimise împotriva-l o puternică armată comandată de vărul său Andronic-Cezar. Acesta comunică lui Toros că are poruncă de la împărat să-l puie în lanțuri ca pe tatăl său.

Trupele imperiale intraseră într'un defileu fără să fi avut cunoștință de prezența lui Toros. Ele fură atacate de front de pedestrima armeană, pe când călărimea le tăiașe retragerea. Măcelul începând, căzură mii de greci, iar câțiva principii fură făcuți prizonieri. Scăpă numai Andronic ca prin minune.

Împăratul, profund afectat de această înfrângere, plăti o mare sumă de bani lui Toros pentru rescumpărarea principilor captivi. Toros luă banii pe cari îi împărți soldaților săi, chiar în prezența trimișilor împăratului. Aceștia, surprinși de atâta munificență, voră să știe de ce se dădeau atari sume unor soldați de rând. Toros le răspunse cu un zâmbet de dispreț: „răsplătesc astfel pe soldații mei, spre a-l îndemna să mai prinză prinți de ai voștri și să mi-l aducă ferecați în lanțuri“.

După un scurt răgaz, împăratul trimise din nou în Cilicia pe Andronic, cu o armată și mai puternică. Toros fu impresionat în Mamestia și socotit ca pierdut. Dar, într'o noapte

furtunoasă, pe când Andronic chefula cu generalii săi, Toros făcu o spărtură în zidul oraşului, îşi scoase în taina armata şi atacă pe inamic pe la spate. Grecii, neaşteptându-se la acest iuruş, suferiră un măcel îngrozitor, pierzând şi numeroşi prizonierii. Andronic isbuti să scape şi de astă dată.

Toros, continuând cu urmărirea Grecilor, împăratul trimise pentru a treia oară împotriva-i pe Andronic. Zece mii de Greci căzură în această bătălie. Andronic, foarte strâmtorat, ceru pace prin regele Ierusalimului. Toros i-o acordă, în schimbul unei sume mari ca despăgubire de război.

Atunci, împăratul, exasperat, se decise să pornească în persoană împotriva lui Toros şi, în fruntea forţelor sale uriaşe, intră în Cilicia. După câteva ciocniri, însă, se încheieă pacea între Împărat şi Toros.

După aceea, principele Armean se duse la Curtea lui Comnene, unde fu primit cu onorurile cuvenite unui brav, conferindu-i-se, în acelaş timp, şi titlul de Pansebaste.

Peste câţi-va ani, invincibilul principe muri, după ce stăpânise întreaga Cilicie timp de douăzeci şi patru de ani. Şi fiind că fiul său Rupen era minor, socrul regelui, Tomas, fu numit regent.

CAPITOLUL VI.

Leon al II-lea, primul Rege din Dinastia Rupenienilor.

Victoriile lui Leon. — Henrich al VI-lea îi oferă Coroana Regală.

Regenţa lui Tomas nu dură de cât un an, căci se iviră neînţelegeri şi lupte intestinale pentru succesiunea tronului, cari durară până la venirea la cârmă a lui Rupen al II-lea. Acesta, după o guvernare înţeleaptă de unsprezece ani, se

retrase în viața monahală, incredințând frânele fratelui său Leon al II-lea (1185).

Trecuse un veac de la întemeierea dinastiei Rupenienilor și Leon al II-lea fu acela care consolidează noul stat Armean al Ciliciei, plămădit din sângele vărsat de fiii neamului. Leon al II-lea fu un mare general și, în același timp, un principe înțelept și prevăzător. Sub domnia lui, care formează una din paginile cele mai glorioase din istoria Armeniei Ciliciene, Grecii renunțară la veleitățile lor asupra acestei țări.

Leon al II-lea, regele Armeniei.

Leon al II-lea începu prin a distruge armata Sultanului Rustem din Konia, care invadase Cilicia. Sultanul pieri în luptă.

Avură același soartă și armatele Sultanilor din Alepa și Damasc, cari încercaseră să intre în Cilicia cu forțe unite (1187).

După aceste izbânzii, Leon al II-lea se ocupă cu organizarea țării, înzestrând-o cu diferite așezăminte, ca spitale, orfelinate și mănăstiri, aceste din urmă singurele centre de cultură pe acele vremuri. Apoi, încurajă comerțul, navigația și deveni iubit de popor și respectat de străini. Sub Leon al II-lea Cilicia, mărită cu teri-

torii noi, alipite de la Sultanii înfrânți, se întindea de la Euftrat până în Ligaonia și de la Taurus până la Mediterana. Intre acestea, Sultanul Egiptului, folosindu-se de neînțelegerile ivite între principii Latini, recucerise Ierusalimul (1187).

Impăratul Frederic I al Germaniei trimise împotriva necredincioșilor o nouă cruciadă, care trecu din Europa în Asia Mică.

Când cruciații ajunseră la Konia, Impăratul ceru, în această mare operă a creștinătății, ajutorul lui Leon al II, făgăduindu-i, în schimb, coroana Regală.

Leon, primind propunerea, nu numai că trimise trupe de ajutor dar contribuî, în mod larg, la aprovizionarea cruciaților.

Frederic muri în această expediție, înecându-se în râul Calcodnus, pe când se scălda, iar succesorul său, Henrich al VI-lea, în înțelegere cu Papa Celestin al III-lea, trimise în Cilicia pe episcopul Conrad al Maienței, cu coroana regală destinată lui Leon.

Solemnitatea încoronării avu loc în ziua de 6 Ianuarie 1188, în Catedrala orașului Sis, în prezența trimisului Impăratului, a principilor și clerului Armean, în frunte cu Patriarhul Grigore al VI care încoronă pe rege¹).

Leon fu felicitat și recunoscut ca rege al tuturilor Armenilor și de către Impăratul Alexis al Bizanțului și de califul din Bagdad.

Titlul său suna astfel: „Leo, Dei gratia rex Armenorum, per motus divina clementia ad regalem dignitatem et sublimatus regali corona per manus imperii romani“ (Langlois).

Regele Leon dete țării sale un aspect european. El întemeie școli, organizează justiția și aduse în serviciul armatei numeroși generali Francezi, Italieni, Germani și Englezi. Tot

1) După V Langlois, încoronarea s'ar fi făcut de către legatul pontifical Conrad de Wittelsbach, conferindu-i-se regelui titlul de „rex omnium Armenorum“.

el acordă multe privilegii Genovezilor și Venețienilor în scop de a înflori comerțul. Într'un cuvânt, Leon cultivă relațiuni prietenești cu europenii, despărțindu-se cu totul de Greci.

Decedând regina, Leon se recăsătoriește cu o soră a Regelui Guy al Ciprului, din care căsătorie se nascu prințesa Zabel sau Izabela.

Leon, în restul vieții sale, dăse războaie crâncene mai întâi spre a sui pe tronul Antiochiei pe succesorul legitim al principelui Raymond, iar în urmă cu Sultanul Galaseddin Gazi din Alepa pe care îi birui și-i scoase din Cilicia.

Ultimul război îl purtă împotriva Sultanului din Iconium care asedia cetatea ciliciană *Gaban*. Primele trupe Armenești trimise în ajutorul cetății fură respinse.

Atunci, Leon, spre a produce o diversivune, trecu prin drumuri necunoscute în Iconia, devastând țara Sultanului. Acesta aflând de nenorocirea propriului său stat, ridică asediul și ceru pace.

Leon muri în 1213 după o domnie de 34 ani și fu înmormântat în capitala Sis.

Neavând nici un fiu, Leon, fiind încă în viață, desemnase la succesiunea tronului său pe principesa Zabel, numind regenți pe baronul Constantin și pe devotatul său Adam.

CAPITOLUL VII.

Zabel și Hetum (1219).

Principesa Zabel fu, deci, încoronată Regină a Armenilor și guvernă sub tutela regentului Constantin, cel de al doilea regent, Adam, fiind asasinat.

Dar Rupen, vice-regele Antiochiei, suit pe tron de regele Leon, revendică tronul Ciliciei și, făcându-și un număr de partizani, năvăli în regat, ocupă Tarsus și asedia Mamestia. Dar, înainte de a ocupa acest important oraș, sosi regentul

Constantin, care, după ce, îl bătui, îl urmări până la Tarsus și-l făcu prizonier. Rupen muri în închisoare.

Regentul Constantin, după această victorie, cu învoirea Patriarhului și a tuturor satrapilor, oferii mâna Reginei Zabel principelui Filip, fiul noului comite al Antiochiei.

Aparținând ritului latin, i se puse tânărului principe condiția de a nu aduce vre-o atingere riturilor Bisericii Armene și de a nu se deda la acte nedrepte față de națiunea Armeană.

Filip depuse jurământul și fu încoronat rege al Armenilor. Timp de doi ani el se arătă foarte devotat către noua sa patrie, dar, după trecerea acestui răstimp, se schimbă cu totul, atașându-se complectamente Latinilor. Și, spre a se manifesta și mai bine în această direcție, transportă întreg tezaurul palatului, până și coroana regală, la Antiochie.

Principii Armeni, exasperați, îl aruncară în închisoare unde și muri.

Regina voi atunci să abdice și să se retragă într'o mănăstire.

În acest scop, ea se duse mai întâi în orașul Seleucia, unde avea rude de mamă. Dar, înainte de a-și pune planul în aplicare, regentul Constantin, sub amenințarea de a asedia orașul, o sili să se întoarcă la Sis. Atunci, spre a evita vărsările de sânge, ea consimți să ia de soț pe principele Hetum, fiul regentului. Hetum fu proclamat rege în anul 1224.

Dotat cu însușiri alese, noul rege fondă numeroase așezăminte de utilitate publică. Regina, din partea ei, da pilda celor mai înalte virtuți și fu una din cele mai demne regine ale Armenilor.

În timpul domniei lui Hetum, apărui în Orient Tătarul Gengis-Khan care cuceri întreaga Asie. Armenia Mare, lasată în părăsire în mâini străine, suferi și ea adânc calamitățile acestei invazii Tătare, tot atât de pustitoare ca și ale perșilor, Sarasinilor și Sciților.

Hetum, văzând progresul invaziei și încredințat că Tătarii vor veni să pustieze și Cilicia, încheie alianță cu ei.

Din cauza acestei înțelegeri, el avu de suportat atacurile principelui Constantin din Lampron și al sultanului din Iconion, dar îi bătutu pe amândoi.

Sultanul Egiptului declară din aceeași cauză război lui Hetum și atacă Cilicia. Hetum își împărți armata în două corpuri încredințându-le conducerea fiilor săi Leon și Toros, iar el se duse să ceară ajutor Khanului Tătarilor.

Dar, înainte de reîntoarcerea lui, cei doi fil ai săi fură înfrânți. Toros muri în luptă, iar Leon, căzând prizonier, Egiptenii, victorioși, devastară întreaga Cilicie, puseră foc orașului Adana, și duseră în sclavie întreaga populație. Sis căzu deasemenea și fu prădat. Leon fu aruncat în închisoare.

În această situație dezastroasă se găsea țara, când Hetum se întoarse în fruntea unei armate tătare. El plânse soarta fiilor săi și, cum Egiptenii se retrăsese, concedie trupele tătare dându-le daruri. Apoi, scrise Sultanului Egiptului să acorde libertatea fiului său. Sultanul acceptă cu condiția ca și Khanul Tătar, aliatul lui Hetum, să pună în libertate pe fiul său, principele egiptean Segur. Hetum, intervenind pe lângă regele Tătar, obținu liberarea fiului Sultanului. Acesta, la rândul său, ținându-se de cuvânt, lăsă pe Leon să plece în Cilicia.

Mai târziu, Hetum, văzând că pacea domnește în regatul său, cedă tronul lui Leon, iar el se retrase într'o mânăstire și primi rasa monahală, sub numele de Macarie.

CAPITOLUL IX.

Leon al III-lea (1270).

Leon al III-lea, chemat la domnie, se ocupă de refacerea regatului său atât de greu încercat. Rezidi, îmbunătăți multe din cele stricate de invazii și, în deosebi, capitala Sis. Leon

dotat cu o fire blândă, era foarte iubit de popor. Regina Ana, cunoscută mai bine sub numele de Kir-Ana, era o femeie distinsă, care își consacra întreaga-i activitate la alinarea durerilor celor suferinzi și nevoiași.

Din nefericire, invasiile barbare reîncepură. Primul năvălitor fu Sultanul Egiptului, care devastă totul în drumul său. În timpul acestei invazii, Leon, nefiind pregătit spre a ține piept forțelor mari ale năvălitorilor și neavând nici sprijinul sincer al satrapilor desbinați sau vânduți inamicului, se retrase într'o fortăreață. Dar, când Egiptenii veniră a doua

Miniatura regelui Leon al III-lea (veacul XIII)

oare, Leon ieși din ascunzătoarea sa, își împărți armata în șase coloane, hotărât să opui o eroică rezistență.

Și, într'adevăr, Arabii întâlnindu-se cu prima coloană, comandată de bătrânul general Semped, crezură că armata Armeană se mărginea la acest pumn de oameni. Indată, însă, se văzură încercuți de celelalte grupe, cari ieșiră din defileuri. Arabii fură măcelăriți fără cruțare, prea puțini din ei scăpând cu viață. În această bătălie căzu și valorosul Semped.

Apoi, invadată în Cilicia Arabii din Licaonia, pe cari Leon îi sili să se retragă, năvălind la rândul-i în țara lor, devastând-o și făcând mii de prizonieri.

În urma acestor isbânzii, Armenii prinseră a mai răsufla, iar Cilicia prosperă din nou. Leon muri în 1289, după o domnie de douăzeci de ani, lăsând succesiunea fiului său Hetum al II-lea

CAPITOLUL X.

HETUM AL II-lea (1289)

Izbânzile lui contra mamelucilor și Turcilor. Sultanul prizonier.

Sub domnia lui Hetum al II, situația politică a Ciliciei se agravă și prin trecerea tătarilor la mahometanism. Prin această convertire, Tătarii, aliați cu Armenii, deveniră și ei dușmanii acestora. De altă parte, Sultanii Egiptului, deveniți stăpânitori ai Palestinei și Siriei, își îndreptau privirile spre Cilicia, singurul stat creștin rămas pe picioare în Asia Mică. Armenii, izolați complect, își puseră nădejdea în Roma, sperând că prin intervenția acesteia să obțină ajutorul țărilor creștine din Occident împotriva necredincioșilor.

Papalitatea profită de această împrejurare spre a-și întinde influența asupra Ciliciei. Parte din Armeni înclinau spre o unire cu Biserica Romei, mulți însă căutau să mențină religia strămoșească intactă. De aci se iscă o mare desbinare în sânul națiunii, care își risipi forțele morale în discuții religioase dăunătoare marilor interese ale patriei.

Deci, Hetum, suindu-se pe tron, ceru ajutor Papal și lui Filip-cel-Frumos, regele Franței, împotriva Sultanului Melik-Eșref, care se pregătea să năvălească în Cilicia. Ajutoarele nu sosiră, iar Melik ocupă orașul *Hromegla*, reședința Patriarhului Armean, o ruină și o prădă. Sultanul și-ar fi conti-

nuat învazia, dacă creștinii din Alexandria, în urma instigațiilor Papei, nu s'ar fi răsvrătit împotriva Sultanului. Ast-fel în cât, acesta fu obligat să părăsească Cilicia, spre a se duce în statele sale să potolească revolta.

Hetum se folosi de acest răgaz spre a reînoui alianța cu Khanul Gazan al Tătarilor, după care se duse la Constantinopol spre a asista la cununia sorei sale Maria cu principele Mihail, fiul Împăratului Andronic. Tot pe atunci și a doua soră a lui Hetum se căsători cu regele Amory al Ciprului.

Reîntorcându-se în Cilicia, Hetum găsi țara într'o stare de desăvârșită desbinare. În lipsa lui, principele Semped, pe care îl lăsase locșilor, se proclamase rege.

Hetum, cu mari greutateși puse capăt desbinărilor, pedepsi pe Sempad, și abia avu vreme să se pregătească împotriva Sultanului Sasamici al Damascului, care pornise spre Cilicia. Hetum atacă pe Sultan și-l făcu prizonier trimițându-l legat aliatului său tătar, Gazan. Din nefericire, Khanul Gazan murind, succesorul său primi mahometanismul și rupse alianța cu Armenii creștini.

Hetum se văzu atunci silit să lupte și împotriva tătarilor, cari, în unire cu mamelucii și Turcii, năvăliseră în Cilicia.

Cele trei horde barbare jefulseră o parte din țară, dar pe când se depărtau cu bogata pradă recoltată, Hetum îi atacă cu putere și-i distruse complectamente. În această bătălie pieriră 7000 de necredincioși.

Atunci, Sultanul Egiptului ceru pace și Cilicia fu cruțată de năvăliri.

Hetum, profitând de plecarea dușmanului, se gândi să creeze o apropiere cu Roma, făcând oare-cari concesii în materie religioasă. Proiectul acesta data încă din timpul lui Leon al II-lea și era o consecință a încuscriei familiei regale Armene cu principi catolici. Hetum socotea că prin

aceste concesi, statele occidentale catolice vor ajuta militărește Cilicia împotriva mahometanilor, cari înconjurau țara din toate părțile.

Insuși Patriarhul Armean, Gheorghe al V-lea, era dispus, în interesul siguranței Statului, să introducă în Biserica Armeană anumite schimbări rituale, spre a fi pe placul puterii Papale. — În Sis se întruni o adunare bisericească căreia Patriarhul îi comunică noulle modificări rituale. Aceste modificări fură admise de adunare, sub presiunea exercitată de rege.

Dar, când membrii acestei adunări, preoți și episcopi, se întoarseră în eparhiile respective și încercară să aplice obiceiurile catolice în biserici, se loviră de rezistența dârză a populației. Drept-credincioșii, în mânia lor, cerură abdicarea regelui și a reginei și se adresară Tătarilor. Un general Tătar, care tocmai intrase în Cilicia, invită la o întrevvedere pe Hetum și pe fiul acestuia, Leon. Ambii fură uciși împreună cu suitele lor (1307).

CAPITOLUL XI.

OȘIN ȘI LEON AL V-lea

Nouile invazii ale musulmanilor

Oșin, fiul lui Hetum, după ce răzbună pe tatăl său și pe fratele său, isgonind pe Tătari și masacrând mil dintre ei, luă cârma țării în 1308. El construi zidurile orașului Tarson și clădi o biserică măreață care există și în zilele noastre transformată în geamia numită Klise-geami, (Biserica-geamie).

Oșin făcu, însă, greșeala de a ațâța din nou conflictul religios și convocă o nouă adunare bisericească în Adana în scop de a confirma definitiv hotărârile din Sis, în chestia modificărilor rituale. Această nouă încercare de a se aduce stîrbiri Bisericii Naționale, produse mari desbinări și certuri

în sânul națiunii, care, spre a putea face față împrejurărilor atât de grele, avea nevoie de cea mai desăvârșită unire.

În timpul acesta, mamelucii se pregăteau să atace din nou Cilicia creștină. Oșin ceru ajutor lui Filip de Valois, regele Franței, care, însă, nu-i putu fi de nici un folos, fiind în război cu Flandra. Atunci, Oșin se împotrivi încursiilor păgâne cu propriile-i forțe, până în 1320, când muri.

Pe tronul Ciliciei se urcă fiul său Leon al V-lea, care fiind minor, Bailul Oșin fu numit regent. Acest Oșin, spre a lupta împotriva latinismului, care se întărea din ce în ce la Curtea Armeană, se căsători cu regina mumă, iar pe fiica-sa o dete de soție tânărului rege.

Dar desbinările între Armeni fură departe de a se curma. Cilicia era redusă la vechile-i hotare, căci pierduse numeroase cetăți în timpul invaziilor. Imperiul Mamelucilor, ajuns la apogeul său, se întindea de la Nil până la Golful Persic. Toate popoarele creștine din Mesopotamia, Siria și Palestina gemeau sub călcâiul puternicului Sultan Melik Nazar, care voia cu orice preț să distrugă și regatul creștin al Armenilor din Cilicia, spre a tăia Europeanilor ori ce speranță de a mai ocupa Ierusalimul.

Sultanul, aflând de o nouă cruciadă organizată de Regele Franței, se aliă cu Tătarii și cu Turcomanii, spre a grăbi cucerirea Ciliciei.

Urmară trei invazii sălbatece. Trei zeci de mii de călăreți pustiiră țara în toate direcțiile, masacrând, prădând, arzând totul în calea lor.

Lovitura de grație fu dată de însuși Sultanul Melik Nazar care, după ce pustii tot ce mai rămăsese neatins în șesul Cilician, înconjură portul Aias pe mare și pe uscat. Aias căzu, după o vie rezistență a locuitorilor, cari fură masacrați sau arși de vii. Nu scăpară cu viață decât cei cari putură să se imbarce în vasele de ajutor trimise de regele Ciprului.

Dar atunci se întâmplă o minune. O mână de tineri Armeni se organizează în bande și încep o luptă desnădăjduită contra mamelucilor, folosindu-se de avantajile pozițiilor strategice ce ocupau.

O bandă din acestea, formată numai din 200 tineri, surprinse într'un defileu o armată egipteană de 18000 oameni; zece mii din aceștia fură masacrați. O altă bandă, de 600 tineri, măcelări 5000 de mameluci cari se întorceau cu prăzile luate din Aias.

Sultanul, văzându-și armata decimată, renunță deocamdată la proiectul de a cuceri Cilicia și încheie cu Armenii un armistițiu de 15 ani, angajându-se să-și retragă ultimele trupe, să repare stricăciunile și să reconstruiască pe spesele sale orașul Aias. Armenii, din partea lor, se obligă să cedeze Sultanului jumătate din sarea scoasă din mare și din veniturile vamale ale portului Aias.

Totuși, desbinările religioase sporeau în toată Cilicia, alimentate de emisarii papali. Regele Leon V-lea era sub influența lor. El înlătură de la curte pe demnitarii Armeni și ucise pe regentul Oșin, care era șeful partidului național. Nemulțumindu-se cu atât, Leon condamnă la moarte și pe regina care fu decapitată, iar el se căsătoriește cu fiica regelui Siciliei.

Mamelucii, folosindu-se de această stare, se pregăteau de o nouă invazie. Se vorbea iarăși de o cruciadă, în frunte cu François al VI, regele Franței. Sultanul Melik-Nazar-Mahmud, enervat de continuele amenințări ale Apusului, își vărsă toată mânia asupra Ciliciei, pe care o invadează în două rânduri.

Leon, înspăimântat, se refugiază în munți, iar dușmanii nu părăsesc țara de cât atunci când regele fugar jură, în fața trimisului Sultanului, pe Cruce și Evanghelie, că nu va mai cultiva relații de prietenie cu Europeanii.

Leon muri în 1341 și cu el se stinse șirul regilor de viță Armeană a Dinastiei Rupenienilor.

CAPITOLUL XII.

MIȘCAREA LITERARĂ IN VEACURILE
XII ȘI XIII.

Mișcarea literară sub dinastia Rupenienilor, ca și în veacul a V-lea a fost înăbușită în cercul strâmt al chestiunilor religioase, prin faptul că independența Bisericii Naționale Armene era primejduită din două părți: grecismul bizantin și catolicismul Romei.

Părinții Bisericii Armene, conform spiritului Evanghelic, au căutat, prin scrierile lor, să propage iubirea aproapelui și solidaritatea între popoarele de aceeași credință. Dar, mai presus de toate, ei au apărut principiul independenței Bisericii, pe cari o considerau ca echivalentă cu independența politică.

Literatura Armeană trecu, deci, printr'o perioadă doctrinară. Repezentantul cel mai strălucit al acestei epoci este *Nerses Grațiosul*, Patriarh Suprem al Bisericii Armene între anii 1102 și 1172.

Intr'o limbă impecabilă ca formă, Nerses Grațiosul a lăsat o operă literară nepieritoare atât în prosă cât și în versuri. Pe lângă numeroasele rugăciuni în versuri armonioase închinat idealurilor sublime ale creștinătății și cari au intrat în ritualul Bisericii Armene, Nerses a scris nenumărate epistole, în cari comentează și lămurește dogmele Bisericii Armene și apără ritul și ceremoniile bisericești, dovedind concordauța lor cu spiritul Evanghelic. Nerses Grațiosul a mai scris multe opere teologice între cari comentarea Evangheliei lui Matei. El a fost una din fețele cele mai luminoase ale Bisericii Armene.

Dintre contimporanii săi, arhimandritul *Ignatius* a comentat pe Evanghelistul Luca, iar *Sarkis Grațiosul*: Scriso-

rile Apostolilor, înfierând viciile și făcând apologia virtuților omenești.

Grigore al IV-lea, supranumit *Pruncul*, s'a erijat, prin scrierile sale, în aprig apărător al independenței Bisericii Naționale, ridicându-se împotriva impietărilor streine.

Nerses din Lampron (1153) a fost un mare orator, pe care streinii îl comparau cu Demostene și Cicerone. El s'a distins prin epistola sa adresată regelui Leon al II-lea, prin care declară că, în calitate de discipol al Evangheliei, se solidarizează cu toți creștinii, dar ca Armean, rămâne neclătit în credința strămoșească. Printre alte scrieri ale lui Nerses din Lampron sunt de relevat: Lămuririle asupra Sfintei Leturghii, Comentariile Psalmilor și Proverbelor lui Solomon ca și discursurilor asupra Înălțării Domnului și altor momente din religia creștină.

Lui *Grigore din Datev* (1340—1411) se datoresc peste 200 de predici cu subiecte morale și Cartea Întrebărilor, în care autorul se ridică împotriva diferitelor secte și vorbește de creațiunea omului, de viața pământească și de cea de dincolo de mormânt.

Printre poeții acestui veac sunt de citat: *Diaconul Ioan* care a scris o elegie dedicată Leoncenilor; *Grigore din Bahlav* și *Hociadur din Daron*, cari au lăsat multe rugăciuni în versuri, intrate în ritualul Bisericii Armene ca și ale lui Nerses Grațiosul; *Hovnan de Erzga*, care, pe lângă rugăciuni, a mai scris și o gramatică a vechei limbi Armene.

Cronicarii timpului au fost: *Mateu din Urha*, care a scris evenimentele petrecute în zilele lui până în 1136. Opera acestuia a fost continuată de *Grigore Ereț* care, între altele, a scris despre relațiile Rupenienilor cu Sultanii din Iconion și războaiele Cruciaților împotriva lui Nureddin. *Samuel din Ani* a dat istoria generală de la creațiune până la Christos. *Ashimandritul Vartan*, afară de Istoria generală, a scris Geografia Armeană, care a fost tradusă și în limba franceză

de armenologul St. Martin. Lui *Ghiragos din Kanțag* se datorește un documentat studiu asupra originii, moravurilor și obiceiurilor Tătarilor și atrocităților săvârșite de aceștia asupra Armenilor, lucrare de mare valoare istorică tradusă în limba franceză de Brossé și Dulorié. *Conetabilului Sempad* i se datorește o scriere referitoare la evenimentele din Grecia și Armenia între anii 951—1331.

La începutul veacului XIV a înflorit episcopul *Ștefan Orpelian*, care a scris despre evenimentele din ținutul Siuni. Intreaga lucrare, care cuprinde multe date referitoare la Tătari, a fost tradusă în limbile latină și franceză.

Dintre istoricii veacului XIV, abatele *Malachia* descrie expediția Tătarilor și vorbește de tratatele lui Hetum I și de captivitatea principelui regal Leon, iar *Mekhitar din Airevan* lasă o cronică de la crearea lumii până în zilele sale (1328). Lucrarea e mai mult o înșirare a principilor Armeni și streini și a patriarhilor cari s'au succedat și cuprinde și numele mai multor istorici Armeni, rămași cu totul necunoscuți.

Organizația feudală a Rupeniilor. — Sub dinastia Rupeniilor, influența europeană se întinse din ce în ce mai mult în Armenia.

Șeful statului era Regele, dispunând de o putere de esență divină, cum reese din inscripțiile monedelor: „*Prin puterea lui Dumnezeu*“.

Caracterul regatului era latino-bizantin. În instituții se amestecau cele două tendințe, cu o predominare a fondului bizantin (N. Iorga).

Intreaga populație, nobilii și vulgul depindeau de suveran. Leon al II-lea procedă chiar la centralizarea puterilor în stat. Principii nu mai erau satraپی, ci *baroni*. De și își stăpâneau fielfurile și puteau să le transmită moștenitorilor lor dar acele

NOTA.—Operile vechilor scriitori Armeni, în mare parte traduse în limbele europene sunt accesibile și celor cari nu cunosc limba Armeană.

domeni erau considerate ca aparținând regelui. Când baronul murea fără moștenitor, regele avea dreptul de a dăruia avutul celui decedat unui alt baron, unei mănăstiri sau cavalerilor Teutoni sau Templieri stabiliți în Cilicia încă de pe vremea Cruciaților. Apoi, veneau baronii și cavalerii de mână a doua și, în fine, clasa orășenească și cea țărănească.

Țăranii erau lipiți de pământul pe care îl munceau și treceau dintr'o mână într'alta.

Demnitățile palatiste erau: *marele baron* sau primul sfetnic al tronului, *Conetabilul* sau comandantul armatei, *maresalul*, ajutorul acestuia, *șambelanii*, *cancelarul*, în fine, toate denumirile împrumutate din Apus, corespunzând, însă, demnităților ce existau la Curțile Vechilor regi Arsacizi.

Cea mai mare instanță judecătorească era tribunalul Regal, prezidat de însuși Regele, unde erau judecați baronii. Apoi, venea tribunalul episcopatului din Sis pentru procesele mai mici. În fine, erau judecătorii locale, prezidate de baroni, și cele consulare pentru judecarea diferendelor dintre supuși străini.

Din a doua jumătate a veacului al XIV-lea documentele se redactează și în limba franceză considerată ca limbă generală francă, limbă a cruciatelor și a statelor întemeiate prin ele (N. Iorga). Țărănimea nu plătește de cât o zeciuială în cereale și vite și capitațiune. „Impozitele erau: dijma, *obiceiul* (consuetudo), *invoiala* (pactum), ajutorința (occasio, achoison), slujba (servitium), năpăști și angarii (contrarietas, exactis, angaria), pe lângă deosebite vămi și taxe de trecere (driçtura Maris et terrae, transitus, poate și *tabulagium* ca și la noi. Ca și la noi se plătie de povară — aici povara de cămilă — *tantalaugia* — : 4⁰/₀, și, ca și la noi, se plătie apoi o taxă proporțională pe categorii: vin, untdelemn, vite, lemn, fier, piei, lână, postav. O vamă mare se află lângă cea mică“ (N. Iorga).

Comerțul Ciliciei cu Apusul era foarte înfloritor grație în-

lesnirilor oferite streinilor stabiliți acolo. În orașele Sis, Tarson, Aias (Lajaz) Mamestia, etc., locuiau numeroase colonii streine cari își aveau cartierele și bisericile lor. Ele se ocupau cu cultura măslinului, a bumbacului, cu viticultura și industria pielăriei, a fierăriei și țesutului. Cei mai mari industriași erau Genovezii și Venețienii. Apoi veneau Sicilienii, Ciprioții, Cretanii și alții.

La 1196 se pomenește chiar consulul Venețian; cel dintâi privilegiu pentru Veneția e acel din 1201, reinnoit apoi la 1245, 1271, 1307, 1320, 1321 și 1333. În acelaș an 1201 se dădea privilegiul Genovei, întărit și el în mai multe rânduri (*N. Iorga*). La 1331 se întreprindeau relații cu Florența (Casa Bardi) cu Malorea, cu Nimes, cu Bruges, cu Londra chiar (*N. Iorga*). Cilicia importa cereale, metale, mătase, săpun, ceară, arme, etc. și exporta vite, piei, sare, lemne, bumbac, legume, etc. Afară de aceasta, ea era centrul de transit pe unde se scurgeau mărfurile Occidentului în Persia și Indii.

CAPITOLUL XIII.

REGII LUSIGNENI.

Constantin al III-lea.—Guy.—Constantin al IV-lea.

Casa princiară de Lusignan, de origină franceză, care a dat mai mulți regi Ciprului, se înrudea, prin alianță, cu familia regală Armeană, încă de pe timpul lui Hetum al II-lea, a cărui soră, Zabel, se căsătorise cu contele Amory al Tirului.

Leon al V-lea, neavând nici un moștenitor direct, Jean Bailli, nepotul regelui Ciprului, fu proclamat rege al Ciliciei și încoronat în Capitala Sis, sub numele de Constantin al III-lea (1342).

Acesta era un om incult, lipsit de caracter și fără nici o dragoste pentru binele obșteșc. El își instreină toate simpa-

tile și introduse la Curtea sa regulele cele mai ridicole. Dar când noul rege dete și un edict prin care impunea în biserică, sub pedepsele cele mai grele, riturile și ceremoniile latine, armata se revoltă, iar Constantin al III-lea fu ucis, după un an de domnie.

Consiliul principilor Armeni proclamă pe Guy, fratele regelui asasinat. Acesta fu încoronat, în Sis, în anul 1343.

Egiptenii, aflând de turburările de la curtea Armeană, și cunoscând desbinările dintre guvernanți, invadară din nou țara. Guy ceru ajutor lui Clement al VI-lea care, la rândul său, solicită sprijinul regilor Franței și Angliei. Dar Filip al Franței fiind în război cu Henrich al Angliei demersul Papei nu dete nici un rezultat favorabil.

Cilicia rămăsese deschisă și fără de apărare împotriva Sarasinilor cari, deciși a nimici ultima rămășiță a puterii creștine în Asia Mică, împingeau cu înverșunare Armenia spre pieire. Și totuși, vrajba era atât de mare între căpeteniile Armenilor, încât nimeni nu se gândea să se împotrivescă năvălitorilor. Controversele religioase preocupau toate spiritele dând loc la conflicte religioase. Regele Guy, care făgăduise Papei să accelereze unirea celor două biserici, era impopular și urât. El îndepărtase pe Armeni de la curte și de la dregătorii, înlocuindu-i cu Latini. Apărarea cetăților era incredințată străinilor. Agitația crescuse când Guy, fără să țină seamă de pățania predecesorului său, voi să introducă ritul latin în Biserică. În cele din urmă, partidul național urzi un complot împotriva regelui, care fu asasinat în al doilea an al regnului său.

Constantin al IV-lea, fiul mareșalului Baudouin și rudă cu Leon al V-lea, se sui pe tron (1345). Acesta fu un rege brav și înțelept.

Dându-și seamă, din primul moment, că nenorocirea țării provenea din desbinările religioase, caută să pună

capăt acestor conflicte. Apoi, intră în relațiuni cu Papa și cu puterile occidentale.

Dar Sultanul Egiptului, care veghia, hotărât să nu lase Armenilor răgaz de a se întări, năvăli din nou în Cilicia, cu o armată de Egipteni, Sirieni și Mesopotamieni și ocupă Aias.

Constantin își strânse armata, încredințând comanda bra-vului principe Armean Libarit. Apoi, sprijinit și de trupele de ajutor trimise de Hugues, regele Ciprului și de legiunile Cavalerilor de Rhodos, comandate de Deodat, respinse învasia. Aias rămase, însă, în mâinile dușmanilor. Constantin, prevăzând un nou atac, trimise iarăși ambasadori Papei, cerându-i ajutorul, dar Clement al VI, de astă dată, declară fără înconjur, că Regele Armeniei nu va primi nici un sprijin înainte de a satisface toate pretențiile Romei.

Constantin, însă, nu se descurajă ci, cu ajutorul Cavalerilor, alungă cu totul pe dușmani din Cilicia (1357).

După această victorie, regele se bucură de pace timp de mai mulți ani, până muri. (1362).

LEON AL VI-lea.

Ultimul Rege al Armenilor (1363 — 1393 .

După moartea lui Constantin al IV-lea, tronul Ciliciei rămase vacant timp de doi ani.

În cele din urmă, principele Leon de Lusignan, rudă cu regele Ciprului, fu proclamat rege. Leon, fire blândă și ploasă, înzestrat cu cele mai prețioase calități, era superior din toate punctele de vedere predecesorilor săi imediați. Dar țara, în plin declin, era atât de istovită și de desorganizată, în cât năruirea ei completă și definitivă se arăta inevitabilă.

Și, într'adevăr, chiar în anul al doilea al domniei lui Leon al VI-lea, Egiptenii năvăliră în Cilicia în trei reprise și anume în 1366, 1371 și 1374.

Această din urmă invazie, comandată de Ahmet, fratele lui Eşref Şaban, Sultanul Mamelucilor, fu și mai grozavă.

Leon, în zadar se adresă Papei și regilor creștini din Europa, cerându-le o mână de ajutor. Rugămintele lui nu fură ascultate. Atunci, Armenii încercară să se împotrivească cu propriile lor forțe, neînsemnate față de potopul năvalnic al mamelucilor. Învinși, ei se risipiră prin cetăți întărite, iar Leon, rănit în bătălie, se retrase, cu familia sa, în fortul *Gaban*, urmărit de inamic.

Pe când parte din forțele mamelucilor asedia Gabanul, cea laltă parte ocupa orașele Sis, Adana, Mamestia și Anarzapa, ruinându-le și măcelărind populația. De astă dată, înverșunarea hordelor lui Ahmet era atât de mare, încât toți prizonierii fură uciși sau aruncați în flăcări. Mă-

Leon al VI-lea de Lusignan, ultimul Rege al Armeniei, mort la Paris în 1393

(Muzeul din Versailles).

năstirile și bisericile fură dărâmate, iar preoții supuși la torturi sălbatice și orbiți cu fierul roșu. Nobililor li se tăiau limba și degetele, iar copiii erau duși în sclavie și vânduți. Un număr considerabil din acești nenorociți, victimele urei sălbatice a păgânilor, expirară în urma celor mai oribile mutilări.

Gaban căzu, după o rezistență de nouă luni, constrâns de foamete. Leon se predete în urma jurământului generalului mameluc de a cruța viața familiei regale și apărătorilor, cetății.

Generalul dușman își călcă, însă, jurământul și, după ce prădă tezaurul regal, duse în captivitate pe rege, împreună cu familia sa, compusă din regina Maria, principesa Pinna fiica sa și principele Șahan, soțul acesteia.

Leon fu transportat la Cairo și înfățișat sultanului Melik Eșref, care îl aruncă în închisoare cu toți ai săi.

După un răstimp, Sultanul le oferă libertatea în schimbul convertirii la mahometanism, ceea ce refuzară cu indignare atât Leon cât și regina și copiii lor.

Captivitatea ultimului rege al Armeniei la Cairo dură cinci ani (1375—1380) și luă sfârșit în urma intervențiilor Regelui Ion al Castiliei și Regelui Petru al IV al Aragonului.

Leon se duse, mai întâi, la Ierusalim și, după ce instală pe Regină și pe principesă în mănăstirea Armeană Sf. Iacob din orașul Sfânt, se duse în Cipru. De aci trecu la Roma și se prezentă Papei Urban al IV-lea în nădejdea de a-și salva coroana prin intervenția Pontifului. Apoi plecă în Spania spre a mulțumi regelui Ion de mijlocirea lui pe lângă Sultan pentru liberarea sa din captivitate. Regele Spaniei îl primi cu mare bunăvoință și-i oferă o vilă spre a-și stabili reședința. Leon făcu dese călătorii la Roma reîntorcându-se totdeauna în Spania. După o ședere de trei ani în această țară, el se duse în Franța unde fu primit de Regele Carol al VI-lea, care îi oferă un palat la Saint-Denis, lângă Paris.

În epoca aceea, Franța era în război cu Anglia. Leon se gândi să intervie pentru împăcarea beligeranților, sperând ca apoi, cu ajutorul lor, să gonească pe Egipteni din Cilicia și să reclădească regatul Armean. În scopul acesta, Leon, cu consimțământul regelui Carol, făcu mai multe călătorii în

Anglia și găsi o primire amicală și din partea lui Richard al II-lea. Ca urmare a mijlocirei lui Leon, se încheiă un scurt armistițiu între Franța și Anglia și delegații ambelor părți se întruniră la Boulogne. Dar tratativele rupându-se, ostilitățile fură reluate.

În urma acestui eșec, Leon, pierzând orice nădejde de a-și salva țara, se întoarse la Paris și se retrase în mănăstirea Celestinilor, unde și muri în ziua de 29 Noembrie 1393. Înhumarea se făcu în capela mănăstirei. În timpul primei revoluții franceze, rămășițele lui fură transportate în cavoul regilor Franței de la Saint-Denis, unde se poate vedea și azi mormântul ultimului rege al Armeniei, reprezentând pe Leon, în marmură, întins pe platra funerară, în mărime naturală, purtând insignele regale.

Pe frontispiciul acestui măreț mausoleu, ridicat de nobila națiune franceză, în amintirea celui mai nenorocit dintre regi, se vede următoarea inscripție în limba franceză: *Acı zace nobilul și gloriosul principe de Lusignan, al cincilea din regii latini ai Armeniei, care și-a dat obștescul sfârșit la Paris, în ziua de 29 Noembrie, anul 1393 al mântuirii. Rugați-vă pentru el*“.

Regina Maria și prințesa Pinna muriră în anul 1405 la Ierusalim și fură înmormântate în curtea mănăstirei Sf. Iacob.

După moartea lui Leon, Dinastia Rupenienilor, continuată de regii Lusigneni, se stinse cu desăvârșire.

Totuși, titlul de Rege al Armeniei trecu Regelui Ciprului. Acum, titlul acesta aparține regilor Italiei, familia de Savoia înrudindu-se cu Charlotta de Lusignan, regina Ierusalimului, Ciprului și Armeniei.

Nimeni nu mai putea, de acum, să hrănescă nădejdea de a reconstitui Regatul Armeniei, care rămase sub Egipteni până veniră să-l subjuge Otomanii (1583), în urma unor războaie îndelungate cu Timur-Leng, regele Samarkantului

și cu Șah-Abbas, regele Persiei. Războaiele acestea, purtate de tiranii cei mai cruzi ai Orientului, se desfășurară pe trupul plin de răni al Armeniei. Atrocitățile săvârșite fură înfiorătoare. Căzură secerate cu mii Armenii rămași în patria lor cu toate suferințele îndurate.

Și, cu chipul acesta pieri Armenia, datorită nu atât desbinărilor lăuntrice, cât feloniei bizantine și nepăsării statelor creștine europene. Căci este evident, că ori cât de uniți ar fi fost Armenii între ei, tot nu s'ar fi putut împotrivi, singuri, până la urmă, uriașelor forțe mahometane, cari au putut cuceri Bizanțul, ajungând, apoi, până sub zidurile Vienei.

— SFÂRȘITUL VOLUMULUI I. —

TABLA DE MATERIE

	Pag.
PARTEA I.	
Origina Istoriei Armeniei, după Moise de Khoren	8
Istoria Tradițională a Armenilor	6
Aram	10
Ara și Semiramis	11
Baruir, primul Rege încoronat al Armeniei	13
Tigran I.	14
Vahakn și urmașii săi	15
Vagharșag	16
Arșag I.	18
PARTEA II.	
Istoria Armenilor, după noiele cercetăr:	20
Armenia, înainte de invazia Armeană	26
Războaiele Nairiei cu Asirienii	26
Urartia intră în război	27
Răsărirea unui nou regat pre-armean	28
Părerii asupra Originei Armenilor	34
Armenii și Kettii Sau Hittiții	35
Etruscii de origină Armeană	36
Origina Frigană a Armenilor	37
Armenii indo-europeni	38
Invasia Indo-europeană	40
Cum au trecut Armenii în Asia	42
Origina cuvintelor Hay și Armean	42
Civilizația vechilor Armeni	44
Noțiuni și Geografie	48
Armenia sub dominația persană	54
Expediția lui Alexandru-cel-Mare	58
Dinastia Ardașizilor, Ardașes I.	60
Tigran-cel-Mare	64
Războaiele lui Tigran cu Romanii	67
Ardavast III.	71
Ardășes II. — Tigran III și Erado. — Tigran IV, ultimul rege Ardasit	75
Abgar	77
Sf. Tadeu și Creștinismul în Armenia	81
Persecuțiile contra creștinilor	82
Regii streini	84
PARTEA III.	
Dertad I.	87
Expediția împăratului Traian în Armenia	88
Dertad III. Intervenția Romană	91
Armenia în Evul Mediu	92

Sf. Grigore Luminătorul	98
Kosrov II. — Diran	105
Nerses-cel-Mare și Arșag II	107
Războiul Romano-Persan. — Sfârșitul tragic al lui Arșag	109
Bab. — Varastat	112
Arșag III și Vagharsag	113
Împărțirea Armeniei între Persi și Bizantini	114
Inventarea alfabetului Armean	115
Sfârșitul Dinastiei Arsacizilor	118
Epoca Guvernatorilor (Marzbani)	120
Persecuții contra creștinilor	121
Vartanienii	125
Condamnarea lui Vasag	131
Revoltele Armenilor	132
Evenimentele din Armenia Greacă	136
Privirea asupra începuturilor literaturii creștine în Armenia	138
Invazia Arabă în Armenia	140
Atrocitățile Arabilor	142

PARTEA IV.

Dinastia Bacratizilor — Așod I rege	146
Sempad I	147
Așod III	149
Abas	150
Așod III cel Milos — Sempad Cuceritorul	151
Kakig I	153
Sempad III și Așod IV — Prima apariție a Sciților Turci	155
Sfârșitul dinastiei Bacratizilor	157
Sultanul Tughril și masacrul Armenilor	158
Ocuparea orașului Ani	160
Mișcarea intelectuală	163

PARTEA V.

Regatul Armean din Cilicia — Rupenizli	164
Constantin I. — Armeni ajută pe Cruciați	167
Toros I	168
Leon I	169
Toros II. — Înfrângerile armatelor bizantine	170
Leon II rege — Victoriile lui Leon II	172
Zabel și Hetum	175
Leon al III-lea	177
Hetum al II-lea. — Izbânzile lui contra mamelucilor și Turcilor.	179
Sultanul prizonier	181
Oșin și Leon al V-lea. — Nouile invazii ale musulmanilor	184
Mișcarea literară în veacurile XII și XIII	184
Regii Lusigneni — Constantin al III-lea — Guy. Constantin	188
al V-lea	188
Leon al VI-lea — Ultimul rege al Armenilor (1363-1393)	190

